

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Науково-дослідний інститут українознавства
Відділ української етнології

Фігурний Ю.С.

Український гетьман Пилип Орлик

Київ 2008

УДК 908 (478)
ББК 63,5 (4 УКР)
Ф 65

Схвалено до друку вченою радою Науково-дослідного інституту
українознавства МОН України

Рецензенти:

Висовень О. І. – кандидат історичних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Власюк І. М. – кандидат історичних наук, доцент Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

Красножон Н. Г. – кандидат історичних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Сацький П. В. – кандидат історичних наук, доцент Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана.

Ф 65

Фігурний Ю. С.

Український гетьман Пилип Орлик: Монографія. – К., НДІУ.
– 2008. – 124 с.

У книзі аналізується державотворча діяльність Пилипа Орлика в українознавчому вимірі. Автор переконаний, що все своє свідоме життя П. Орлик присвятив боротьбі за незалежність України.

Праця розрахована на учнів, вчителів, студентів, викладачів, аспірантів, науковців і всіх тих, хто цікавиться життям і буттям українського народу.

ISBN 966–6540–82–1

ББК 63,5 (4 УКР)
© Фігурний Ю. С. 2008
© НДІУ МОН України, 2008.

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади, історіографія, джерела дослідження.	
1.1. Принципи, методи дослідження.....	7
1.2. Історіографія державотворчої діяльності П. Орлика.....	7
Розділ 2. Становлення особистості П. Орлика (1672–1709 рр.)	
2.1. Перші кроки у житті та політиці.....	10
2.2. Спадкоємець І. Мазепи.....	13
Розділ 3. Державотворча діяльність П. Орлика (1710–1742 рр.)	
3.1. Конституція П. Орлика.....	17
3.2. Боротьба П. Орлика за Українську козацьку державу (1710–1714 рр.).....	21
3.3. Політична діяльність П. Орлика в еміграції (1714–1742 рр.).....	54
Розділ 4. Оцінка державотворчої діяльності П. Орлика українськими вченими.	
4.1. Характеристика державницьких надбань П. Орлика поза межами СРСР.....	74
4.2. Оцінювання звершень П. Орлика в радянсько-комуністичну добу.....	78
4.3. Сучасне бачення досягнень і прорахунків П. Орлика у незалежній Українській державі.....	80
Висновки.....	84
Список використаних джерел і літератури.....	90
Додатки.....	93
Інформація про монографію.....	118
Інформація про автора.....	121
Інформація про відділ української етнології НДІУ МОН України.....	123

Моїй коханій і ніжній матері

Надії Опанасівні Довгань

з любов'ю і відданістю

присвячую цю книгу

ВСТУП

В історії людської цивілізації склалося таке поняття – автор одного твору (картини, книги, будівлі, фільму тощо), що прославив його на все життя, і щоби більше та людина не створила, в пам'яті сучасників і спадкоємців ім'я та прізвище творця нерозривно пов'язане саме з тим одним-єдиним творінням. Така ситуація трапилася і з Пилипом Орликом – однодумцем, сподвижником і продовжувачем державотворчої діяльності Івана Мазепи; гетьманом у вигнанні (1710-1742); визначним дипломатом і військовим діячем. Проте, коли ми переглядаємо сучасну бібліографію присвячену його життю і діянням, то в більшості з цих праць він фігурує як автор першої української Конституції 1710 р. На жаль, автор цієї книги в цьому також грішний. Зокрема це такі його дослідження: «Козацькі традиції правотворення: шлях від звичаєвого права до Конституції Пилипа Орлика» (один із підрозділів у монографії «Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військо мистецтво в українознавчому вимірі». – К., 2004); «Конституція Пилипа Орлика як важливий історичний державотворчий документ українського народу (до 295-річчя з дня створення)» – (журнал «Українознавство» – число 4, 2005. – С. 274.); «Конституція Пилипа Орлика» («Україна-Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства». – К., 2006. – С. 104-105).

Водночас підготовлена і укладена П. Орликом Конституція, а повна її назва – «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорізького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом війська

Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийнятій публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, в Бендерах» [1, 10] є тільки яскраво-білосніжною верхівкою айсберга, а величезний масив (як три чверті льодяної гори сховано під океанськими хвилями) щоденної, більш як тридцятирічної державотворчої, патріотично-звитязної і подвижницької діяльності гетьмана-вигнанця, залишився, на превеликий жаль, не досить відомий для більшості українського загалу.

З цього приводу видатний вчений-українознавець Петро Кононенко наголошує: «І не важко побачити, що всіх героїв-жертвників підносила до рівня прометеїзму саме національно-державницька ідея: в ім'я тієї ідеї вони горіли в залізних котлах і корчилися на палях, на гаках, кривавили річки і дороги, увінчували хрести і дзвіниці, – але не зрікалися свого жереба, бо знали: за ними – Бог, Україна і свобода. Правда, справедливість і честь, реальна доля свого народу, а тим самим і всієї Європи. Вони могли мати всі блага й життєві втіхи, та в ім'я щонайвищої ідеї Сагайдачний записувався з усім військом у Києво-Могилянський колегіум; Іван Мазепа мурував палаци і храми; Пилип Орлик творив Конституцію та оббивав пороги монархів Європи заради визволення народу від московської кормиги» [2, 135].

Дослідження державотворчої діяльності Пилипа Орлика в українознавчому вимірі є, безумовно, важливою науковою проблемою, над якою вченим необхідно ретельно працювати, тому що професійне вивчення нашого минулого не тільки збагачує наше знання про нього, але, у свою чергу, допомагає нам у розбудові незалежної Української держави. Саме тому актуальність опрацювання цієї теми полягає в тому, щоби спробувати надати науково-виважену оцінку державотворчої діяльності Пилипа Орлика в українознавчому вимірі. Щодо новизни нашої наукової розвідки, то, насамперед, вона виявляється в недостатньому вивченні та аналізі саме державотворчих аспектів політичної діяльності П. Орлика, ось тому ми

будемо намагатися в міру своїх реальних сил і можливостей ліквідувати ці лакуни в біографії визначного українського патріота. Автор має сподівання, що отримана в процесі дослідження нова аналітична інформація допоможе українцям не тільки досягнути значення непересічної особистості Пилипа Орлика у вітчизняному етнонаціональному та державотворчому процесах, а й практично використовувати здобутки і втрати знаних патріотів-емігрантів 10-40-х років XVIII ст. у розбудові Української Самостійної Соборної Держави на початку Третього тисячоліття.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади, історіографія, джерела дослідження.

1.1. Принципи, методи дослідження.

Вважаємо за необхідне наголосити, що у своїй українознавчій праці послуговувалися насамперед одним із головних наукових правил дослідження – а саме принципом історизму, тобто конкретно-історичним і хронологічним вивченням державотворчої діяльності Пилипа Орлика в українознавчому вимірі. З цього приводу видатний український вчений Ярослав Калакура зазначає: «Що означає принцип історизму в українознавстві? Це універсальне правило, характерне для будь-якого наукового пізнання, однак в українознавстві воно має свою специфіку, зумовлену системним характером знань. Історизм орієнтує українознавця на послідовно історичний підхід як до суспільних процесів, подій і явищ у житті України й українського народу, так і до розвитку українознавчих знань... Історизм передбачає конкретність вивчення будь-якого процесу, явища, аналізу конкретної ситуації, характерної для відповідної епохи, доби, періоду, історичного часу, диктує їх розгляд у зв'язку з іншими процесами: політичними, філософськими, економічними, релігійними, адже українознавство – це великий пласт знань, пов'язаних не тільки з світським життям, а й з духовністю, історією релігії, церкви, міжконфесійних відносин» [3, 23-24].

Також ми використовували у своїй науковій праці порівняльно-історичний метод, а саме, коли досліджували національно-державницькі наміри тогочасної української еліти, реальні здобутки і прорахунки вітчизняних борців за Українську козацьку державу – Гетьманщину – і той конкретний внесок, який зробив П. Орлик у цей процес.

1.2. Історіографія державотворчої діяльності П. Орлика.

Проведений нами системний, об'єктивний, всебічний і послідовний аналіз джерел, досліджень і публікацій, у яких було започатковано

розв'язання цієї проблеми і на які мав змогу опиратися автор у написанні наукової праці, засвідчив, що заявлена проблематика потребує подальшого вивчення. Ми назвемо лише деякі найвагоміші, на наш погляд, джерела і праці, які торкаються цієї важливої українознавчої теми. Зокрема це: Листування П. Орлика та інших // Чтения Императорского Общества Истории и Древностей Российских. – М., 1847. – Т. I.; Письмо Орлика к Стефану Яворському // Основа. – СПб., 1862. – Т. X; Скальковський А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. – К., 1882. – кн. IV; Костомаров М. Мазепа и мазепинцы. – СПб, 1885; Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 92; Єнсен А. Дневник Орлика // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123-124; Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-Емігрант). Його життя й діяльність (З нагоди 175 роковин з часу його смерті). – К., 1918; Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. – Відень, 1922-1923. – Кн. XI; Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1924. – Т. 134-135; Борщак І. Діярий П. Орлика // Стара Україна. – Львів, 1924. – Кн. IX-X; Борщак І. Вивід Прав України // Стара Україна. – Львів, 1925. – Кн. I-II; Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Ученые Записки Института Истории РАНИОН. – М., 1929. – Т. IV; Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // За Державність. – Каліш, 1934. – Т. IV; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1612-1742). Огляд його політичної діяльності // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1938. – Т. 42; Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий // Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т. II; Крупницький Б. З життя першої української еміграції // Праці Українського Історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1941. – Т. III.; Борщак І. Гетьман Орлик у Солуні // Україна. – Париж, 1951. – Ч. 5.; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1642). Його життя і доля. – Мюнхен, 1956; Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе. – Львів, 1991; Апанович О.М. Гетьман

України – емігрант Пилип Орлик // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993; Замлинський В. Пилип Орлик // Історія України в особах: XI-XVIII ст. – К., 1993; Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. – К., 1993; Перша Конституція України гетьмана Пилип Орлика 1710 р. / Перекл. з лат. – К., 1994. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994; Лукашевич О.А., Манжук К.В. «Конституція Пилипа Орлика» – історично-правова пам'ятка XVIII ст. – Харків, 1996; Петрів М. Конституція України 1710 р. – К., 1997; Орлик П. Конституція, маніфест та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006; Пилип Орлик – гетьман і автор першої Конституції України. – Мінськ, 2006; Смолка А. О. Пилип Орлик. Конституція 1710 р. – К., 2007 тощо.

Попри всі перераховані вище праці проблематика дослідження державотворчої діяльності Пилипа Орлика в українознавчому вимірі, на жаль, поки що залишається малодослідженою і потребує свого подальшого вивчення.

Розділ 2. Становлення особистості П. Орлика (1672–1709 рр.)

2.1. Перші кроки у житті та політиці

Пилип Орлик народився 11 жовтня 1672 р. (21 жовтня за н. ст.) у селі Косуті Ошмянського повіту [сучасна Гродненська обл. Білорусі – Ю.Ф.]. Його батько Степан, імовірно католик, походив з відомого аристократичного роду. За свідченням одного з найперших дослідників життя і політичної діяльності Пилипа Орлика Богдана Крупницького, Орлики – це старовинна баронська родина, розповсюджена в Чехії, Моравії і на Шлезьку. Через політичні обставини, деякі її представники змушені були емігрувати з малої батьківщини. Так, одні Орлики, католики, подалися до Польщі і прийняли до свого родового прізвища ще назву «de Laziska», а інші, протестанти, ймовірно, після подій 1620 р. емігрували у Прусію і тут увійшли з часом до складу німецької аристократії, зберігши стару назву «von Orlick». І саме з польської лінії, що з часом осіла в Литві, й походив майбутній український гетьман. На жаль, дуже рано Пилипко осиротів: його батько, який був учасником польсько-турецької війни, був убитий під Хотиним у грудні 1673 р. на 51 році життя. Саме мати Ірина, за джерелами, можливо, з православного роду Малаховських, одноосібно виховувала і становила на ноги сина. Ймовірно, саме за її ініціативою він був охрещений за православним обрядом. Початкову освіту Пилип отримав на малій батьківщині, а щоби здобути вищу, він покинув терени Литви і перебрався в Україну, а саме до Києва. Тут юнак став студентом Київської Колегії (майбутньої Києво-Могилянської Академії) [4, 9-10].

Ми хочемо наголосити на ту роль яку відіграв і відіграє цей вищий навчальний заклад у політичному, соціальному, культурному, економічному і духовному житті нашої країни. Досить тривалий час Києво-Могилянська академія (цей статус вона отримала згідно з царськими указами Петра I від 1694 і 1701 рр.) була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, у якому могли навчатися як представники всіх станів населення України, так і жителі інших країн. Саме з «Могилянки», як лагідно називали і називають

свою Alma mater студенти, вийшло чимало державних, церковних і наукових діячів України та всієї Східної Європи. П. Орлик став одним з найзначніших випускників Могилянки, який, як і більшість її сучасних студентів, навчався за великим бажанням і наполегливістю.

З цього приводу визначна дослідниця українського козацтва Олена Апанович писала: «На юнака непересічних здібностей і великої жаги до науки звернув увагу славетний професор Стефан Яворський. Він протегував Пилипові, підтримував його, а після закінчення академії допомагав йому влаштуватися на службі. Спудей Орлик, маючи чутливу і вразливу вдачу, схильну до високих почуттів, усією душею прихилився до улюбленого вчителя й усе життя зберігав до нього великий пієтет. В академії Пилип Орлик виявляв особливий інтерес до філософсько-богословських проблем і, як переважна більшість спудеїв, добре оволодів латинською мовою, а також бароковим пишним красномовним стилем. Навчився в логічній, ясній, прозорій формі складати листи, меморіали, звернення, маніфести. Він безсумнівно був обдарований від Бога письменницьким хистом» [5, 211].

Завдячуючи, ймовірно протекції С. Яворського, П. Орлик з 1692 (найпізніше 1693) р. розпочав свою кар'єру з консисторського писаря в Київській митрополії, а десь з 1693 р. – він уже працює в Генеральній Військовій канцелярії, і саме там розпочалося його швидке кар'єрне зростання. Б. Крупницький у зв'язку з цим зазначав: «Перші кроки були безперечно найтяжчі: чужий в колах Гетьманщини, Орлик мусів невсипущою працею та обережним поведженням здобувати собі пошану серед людей. Дуже допомогло йому споріднення з родиною полтавського полковника Павла Герцика. З його донькою Анною одружився Орлик 23 листопада 1698 р. [3 грудня за н. ст. – Ю.Ф.], будучи ще молодшим писарем. Цей шлюб ставив його ближче до козацької аристократії Лівобережжя, серед якої фамілія Герциків, хоч і нова в краю, грала помітну роль» [4, 10-11].

О. Апанович вважає, що саме тогочасний гетьман України Іван Мазепа мав вирішальний вплив на службове становище і життя молодого

канцеляриста, оскільки він для здійснення своєї державної програми шукав здібних співробітників і помічників, яким можна було б довіритися. Ясновельможний гетьман не міг не помітити П. Орлика з його розумною головою, доброю освітою, літературними здібностями, шляхетною душею, ентузіазмом і неймовірною працездатністю [5, 212].

Так вважав і Б. Крупницький: «Ясно одне, що Орлик належав уже до нового типу співробітників Мазепи, в першу чергу залежних від нього і його ласки. Гетьман став за хрещеного батька першій дитині Орликів, сина Григора, який народився в 1702 р. Тоді Пилип Орлик займав уже поважну посаду старшого військового канцеляриста. Незабаром дістав він призначення на уряд генерального писаря, який займав Кочубей з початку гетьманування Мазепи аж до 1700 р.» [4, 11].

Ось так життя пов'язало навіки двох непересічних особистостей XVII-XVIII ст.: тогочасного гетьмана І. Мазепу і майбутнього – П. Орлика. Хоча спочатку І. Мазепа придивлявся до свого нового співробітника, перевіряв, але, врешті-решт, зрозумів, що П. Орлик не тільки за посадою, а й за переконаннями є відданий гетьману і українській визвольній справі. Це дало підстави ясновельможному довірити генеральному писареві власні найпотаємніші задуми. Як свідчить Б. Крупницький, це був драматичний момент у жовтні 1707 р., так виразно змальований П. Орликом у своєму листі до Стефана Яворського, який завершився цілуванням хреста Мазепою і Орликом, коли обидва прийняли для добра України шведсько-польську орієнтацію. Вчений переконаний, що в особі Орлика гетьман робив, можна сказати, і перший крок у напрямі до своєї старшини, і незабаром цю конспірацію удвох було поширено майже на ціле гетьманське оточення, хоча Мазепа і далі уважно слідкував та контролював кожний крок Орлика і, бачачи іноді його пригнічений настрій, не жалкував обіцянок або погроз. З цього приводу Б. Крупницький писав: «Але що було робити Орликові? Він був на правду відданий своєму гетьманові, і хоч його й лякали небезпеки, зв'язані з планами і намірами Мазепи, то він і сам поділяв сподівання свого

принціпала, який завжди імпував йому своїм великим розумом і досвідом. Те, що гетьманові здавалося можливим, мусіло бути і для його учня міродайним. Пізніше Орлик не раз підкреслював, що він зберіг вірність Мазепі. І це правда. Він поставив на карту і свій недавно набутий матеріальний достаток, і свою родину, і своє життя, а гетьмана не покинув. У вирішальні моменти 1708-1709 рр. бачимо його на боці Мазепи. На доручення гетьмана складає він у жовтні 1708 р. латинську інструкцію для Бистрицького, який мав пертракувати з Карлом XII і його канцлером графом Піпером. Разом з Мазепою переправився він через Десну і разом з Шведами і Мазепою перебув він цілу кампанію на Україні. Ми не знаходимо відомостей про нього в архівальних матеріялах з того часу, і зрештою воно зрозуміло: була це тиха, хоч і вперта праця в похідній канцелярії гетьмана. Безперечно чимало погнув він спину для оформлення тої енергійної пропагандивної і дипломатичної акції, яку тепер повів гетьман на Україні, серед запорожців, в Криму, Туреччині, Польщі Стан. Лещинського. Після Полтавського бою Орлик пішов на вигнання слідом за гетьманом, взявши з собою дружину і своїх швагрів, Герциків» [4, 13-14].

2.2. Спадкоємець І. Мазепи

Битва під Полтавою, що відбулася 27 червня 1709 р. (8 липня за н. ст.), в якій шведсько-українська армія під керівництвом Карла XII зазнала цілковитого розгрому від російсько-українського війська Петра І, стала, окрім того, ще й катастрофою для національно-визвольних змагань під проводом І. Мазепи. Ясновельможний не тільки не зміг об'єднати українців у боротьбі за відокремлення Гетьманщини від Московського царства, а й позбувся українського терену, більшості однодумців і спільників, військового щастя, і врешті-решт, власного життя. Смерть І. Мазепи (21 вересня 1709 р. (2 жовтня за н. ст.)) поставила перед його прихильниками вічне запитання: що робити далі? Питання про спадкоємця постало гостро і невідворотно.

Б. Крупницький у зв'язку з цим писав: «Дві справи цікавили тоді українську еміграцію: хто буде гетьманом після смерті Мазепи, і кому дістанеться той значний маєток в золоті, дорогоцінностях і гетьманських інсигніях, які привіз з собою Мазепа до Бендер. Загально панувала думка, що це майно старого гетьмана має послужити на користь державної української справи та війська, що зібралось на турецькій території. В цім відношенні особа Андрія Войнаровського, племінника Мазепи й наслідника приватного майна гетьмана, виступила само собою на перший плян. На нього дивилися і шведські кола, і гетьманське оточення, як на будучого гетьмана України. Здається, і сам Мазепа так дивився на справу і передавав в руки свого племінника всі засоби, державні і приватні, що були в нього, щоби улегшити йому відповідальне завдання шефа держави поза межами країни. Вийшло, одначе, цілком інакше. Коли помер гетьман, Войнаровський категорично відмовився від кандидатури на гетьманство. В умовах емігрантського життя було це хоч і почесне, але прикре і докучливе завдання. Всю свою енергію повернув цей жадний до життя, може трохи легкодумний небіж Мазепи (характеристика Єнсена) на те, щоби забезпечити за собою майно померлого гетьмана» [4, 16-17].

Питання про спадщину І. Мазепи, що обіймала як військову скарбницю, так і приватне майно найбагатшої в козацькій державі людини (як свідчить відомий сучасний історик Наталя Яковенко, враховуючи готівку, золоті злитки й коштовне каміння, спадщина гетьмана оцінювалася у величезну суму до 1,2 млн. шведських рейхсталерів), було далеко не риторичним, а стратегічним, тому що надії на реванш українців у боротьбі з Московським царством значною мірою залежали від наявності грошей – цього споконвічного «нерву війни» [6, 418].

Видатна українська дослідниця Наталя Полянська-Василенко писала: «Спеціальна, так звана Бендерська комісія, що складалась з польського генерала Станіслава Понятовського, шведського канцлера Генріха Мюллера, камергера Клінгерштірна і радника фон Кохена, вирішила, на підставі

свідчення родича Войнаровського, управителя Мазепиних маєтків Бистрицького, що Мазепині скарби є його приватною власністю. Пізніше Бистрицький написав був листа Карлові XII, в якому засвідчив, що подав неправдиві зізнання. Але було вже запізно. Скарби дістав Войнаровський, і в значній мірі тим була визначена дальша доля еміграції, яка залишилася без ніяких засобів» [7, 77].

Але ці, як на той час, величезні грошові статки не дуже прислужили небіжу Мазепи. Так, Яковенко пише: «Сам Войнаровський, як потенційно небезпечна політична фігура, був у 1716 р. з наказу Петра I викрадений серед білого дня в Гамбурзі, таємно перевезений до Санкт-Петербурга, а звідти після допитів засланий у Якутськ; помер на засланні 1742 р., мало скориставшись гетьманськими грішми, що дісталися до його рук не зовсім щирою правдою» [6, 419].

Ось так, через жадібність однієї людини та його спільників українське козацтво і старшина залишились в Бендерах без засобів існування. За свідченням знаного дослідника з діаспори Ореста Субтельного, за І. Мазепою пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців, саме вони, «мазепинці», як часом їх називають історики, і стали першою українською політичною еміграцією [8, 210]. Але поки мазепинці не обрали нового гетьмана, вони через внутрішні чвари ослаблювали свої сили. Взагалі кандидатів на гетьманство було небагато. Б. Крупницький наголошував: «Войнаровський сам ухилився від кандидатури. На перше місце виступив П. Орлик, безперечно найвидатніша людина серед еміграції в Бендерах. Одне польське свідоцтво, подане у Костомарова, каже і про кандидатуру відомого Мазепинського діяча, прилуцького полковника Дмитра Горленка... Рішаючим, зрештою, було ще, що сам шведський король зупинив свій вибір на П. Орликові. Войнаровський був радий з цього і поспішив обіщати генеральному писареві свого дядька 3000 дукатів, коли він прийме запропоноване йому звання. Треба сказати, Орлик довго вагався і з нелегким серцем перебирав на себе

відповідальний пост керманіча української політики за кордоном. Переїзття гетьманської булави, хоч і в еміграційних умовах, вимагало значних видатків: чоґо коштувала сама резиденція, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар. А чим задовольнити потреби козацько-запорозького війська?» [4, 18].

Розділ 3. Державотворча діяльність П. Орлика (1710–1742 рр.)

3.1. Конституція П. Орлика

5 квітня 1710 р. (16 квітня за н. ст.) козацька рада у м. Бендерах обирала гетьманом П. Орлика (1710-1742 рр.), який до того часу обіймав посаду генерального писаря. Новообраний гетьман намагається завоювати собі підтримку як серед своїх прихильників у Молдавії, так і серед населення України, для цього того ж дня приймається угода, що увійшла в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика».

Відомий український історіограф В. Замлинський, характеризуючи її, писав: «Французькі просвітителі ще навіть не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, що були закладені в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу і самовизначення, модель, що базувалася на незаних досі демократичних засадах суспільного життя. Слід зауважити, що навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені виплекані за довге життя думки самого Мазепи» [9, 347].

Трохи іншої думки притримується Н. Яковенко: «Найімовірніше, саме Орликові належить ідея (а можливо, й авторство) угоди, ухваленої в день виборів між гетьманом, з одного боку, та старшиною і військом – з другого. Цю угоду, відому під назвою «Конституція прав і свобод Війська Запорозького» [«*Pacta et constitutiones legume libertatumque Exercitus Zaporoveinsis*»], не рідко з наївним ентузіазмом трактують як «першу конституцію Української держави», вкладаючи новітній зміст у формулу «*pacta et constitutiones*». Насправді ж укладачі акту 1710 р. мислили його як традиційні для Речі Посполитої *pacta conventa* [«договірні пункти»], на дотримання яких обраний володар (там – король, тут – гетьман) присягав перед «вільним народом» (там – шляхтою, тут – козацтвом). Ідеал договірного правління являв собою стрижень річпосполитської політичної культури, і саме на цей взірець орієнтувалися Орлик та його старшина,

надавши своїй угоді навіть ідентичну з річпосполитськими практиками назву – *acta et constitutiones*. Інша річ, що прийняття Військом Запорозьким власних «договірних пунктів» стало справді великою подією, оскільки засвідчувало політичну зрілість козацької держави, яка вперше «самоусвідомила» себе і на формальному рівні зафіксувала розподіл прав та обов'язків між гетьманом і «козацьким народом» [6, 420].

Хоча, на превеликий жаль, вона не була повністю впроваджена в суспільне життя у зв'язку з несприятливими політичними особливостями того часу, все ж Конституційний договір П. Орлика, хоч і частково, але діяв на Правобережній Україні до 1714 р. [10, 130] і став унікальним історичним документом, що творив на козацьких засадах основи демократичного устрою Гетьманщини. Не випадково П. Кононенко вважає, що Конституція Пилипа Орлика, яка закріплювала суверенітет української козацької держави та її демократичний лад, ґрунтований на правах людини і народовладдя, з'явилася більш як сто років раніше Конституції США [11, 25]. Якщо бути максимально точними й розглянути конституційний процес в інших країнах, то Конституція США була ухвалена у 1787 р., Польська національна конституція – 1791 р., Конституція Франції – 1791 р. [10, 129].

Головний зміст Конституції – домовленість між гетьманом Пилипом Орликом і його соратниками-козаками з шведським королем Карлом XII як захисником і гарантом незалежності України, на підставі якої Україна відходила під шведську протекцію, а її громадяни керувалися нею у повсякденному житті. Орлик брав на себе зобов'язання щодо наступного: обмеження гетьманського самодержавства, збільшення і розгортання козачого демократизму в керівництві, зменшення соціального гноблення міщан і селян, захисту привілеїв козацького стану, збереження особливого стану запорозьких козаків, боротьби за політичне і церковне відокремлення України від Росії у випадку перемоги мазепинців і перетворення Пилипа Орлика з гетьмана у вигнанні в законного керівника нації [12, 218].

Конституція складається з преамбули (вступу) і 16 статей. Передмова починається з пояснення, чому Україна розриває спілку з Росією і переходить під протекцію Швеції. Піднявши український народ на повстання і визволивши Україну від польського ярма, Богдан Хмельницький, як рівну до рівної, приєднав Україну до Московщини, уклавши з останньою угоду, котрою мали регулюватися відносини двох самостійних держав. Український народ і його керманичі плекали сподівання, “що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов’язків своїх, відбитих та присягою стверджених і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною” [5, 277].

Однак не так сталося, як гадалося. Московська держава ніколи не дбала про інтереси України (як колись, так і сьогодні, хоча це здоровий політичний прагматизм і за це не можна їй дорікати), приклад цьому – укладення вільнюського сепаративного миру 1656 р. між росіянами і поляками, при котрому українську делегацію навіть не допустили до участі в переговорах. А вже після смерті Б. Хмельницького “Московська держава численними винайденими способами намагалася... до решти зруйнувати військові права та вільності, які ж сама підтвердила, і на народ вільний козацький, якого вона не завойовувала, накласти невольничче ярмо” [5, 277].

Ось тут яскраво висвітлилося розуміння в Конституції П. Орлика національної ідеї як шляху до суверенної, соборної України і порятунку українського народу від російсько-імперських лабет, та ще й з виразно-войовничою козацькою емоційністю. Недаремно ще Івана Мазепа писав:

Нехай вічно буде слава

Же през шаблю маєш права [13, 204].

Незважаючи на те, що збройний виступ козаків на чолі з Іваном Мазепою зазнав невдачі, мазепинці продовжували боротьбу за визволення України з російських кайданів, збирали людські й матеріальні сили, переосмислювали причини поразки. Підсумком їхньої напруженої праці й

стала Бендерська Конституція. Гетьман П. Орлик та його прибічники сподівалися, що акумулюючи спільні зусилля і враховуючи бажання та зацікавленість усіх соціальних прошарків і верству країни, вони отримають шанс вибороти українцям незалежність і краще життя [12, 219].

Наступним у структурі документу постають статті договору. Не будемо їх усі розглядати, а висвітлимо лише пріоритетні положення, спрямовані на створення суверенної України. У середньовіччі релігійне питання трактувалось як одне з найголовніших. Тому у 1-й статті договору проголошується, що після визволення України з московського ярма гетьман визнає православну віру східного обряду сповідання панівною. Буде зліквідоване прилучення української церкви до московської, яке здійснилось у 1686 р. Українська церква знову підпорядковуватиметься виключно константинопольському патріарху. У соборній державі може існувати лише незалежна церква. У 2-й статті проголошується непорушність і цілісність кордонів України, шведський король зобов'язується бути протектором-захисником української козацької держави [5, 279-280].

У 6-й статті Конституції П. Орлика впорядковується питання внутрішнього врядування, а саме: обмеження самодержавної (одноосібної) влади гетьмана і створення, як у поміч, так і на противагу йому Генеральної Ради Старшини. У ній також декларується, що гетьман не уповноважений самостійно карати злочинців, – це право генерального військового суду. Отже, тут ми бачимо, як у політико-правовій думці козацько-гетьманської доби починає поступово формуватися розподіл на законодавчу, виконавчу і судову влади [5, 280-282].

Ми хочемо наголосити, що Конституція була укладена водночас двома мовами: латинською та українською [14, 12], а отже, зміст її і базові положення мали стати доступними і відомими не лише українцям, але й освіченому європейському загалу. Таким чином, Конституція П. Орлика була реальною можливістю збудувати на демократичному козацькому підґрунті правовий фундамент суверенної Гетьманської України. Вона всотала в себе і

стародавні києворуські правничі елементи, і досягнення європейської юрисдикції, і архаїчні козацькі традиції звичаєвого права та народовладдя.

3.2. Боротьба П. Орлика за Українську козацьку державу (1710–1714 рр.)

З обранням П. Орлика гетьманом України була затверджена і нова генеральна старшина – вище військове й адміністративне керівництво Гетьманщини, яке орудувало козацьким військом і його структурними підрозділами (артилерією, військовим вишколом, фінансами, канцелярією, майном тощо). Так, генеральним обозним залишився у новообраного гетьмана Іван Ломиковський, що займав цю посаду ще за І. Мазепи; генеральним писарем став Іван Максимович, генеральним суддею – Клим Довгополий, генеральними осавулами Григорій Герцик і Федір Мирович. Також до складу генеральної старшини входили такі визначні представники козацтва як: Кость Гордієнко, що стояв на чолі запорожців, і Дмитро Горленко, який користувався загальною повагою як найстарший полковник Гетьманщини в еміграції (він став прилуцьким полковником ще у 1693 р.). Очоливши національно-визвольний рух, новообраний гетьман усвідомлював, який важкий тягар і відповідальність бере на себе. У зв'язку з цим Б.Крупницький писав: «Рішившись прийняти кандидатуру, Орлик приносив своє приватне життя в жертву патріотичним завданням супроти батьківщини, як він їх розумів. Але й від шведів вимагав він виразної підтримки. В зв'язку зі своєю кандидатурою, він добився від Карла XII асекурації, забезпечення України обіцянкою доти не складати зброї, поки не буде визволена з московського ярма Україна і козацтво. Ця асекурація відома нам під датою 10 травня 1710 р. [21 травня за н. ст. – Ю.Ф.]. Карл виставив формальний диплом (*«Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi»*), правда вже після виборів Орлика, і тим значно підкріпив нового гетьмана на початку його діяльності» [4, 19].

Отримавши гетьманську булаву, П.Орлик одразу, не покладаючи рук, розпочинає підготовку до військового походу щоб визволити українські

землі з московського ярма. Але у зв'язку з тим, що власної воєнної потуги було замало (близько 4 тисяч запорозьких козаків) та ще й відчувалася велика нестача грошей, спорядження, продовольства тощо, новообраний гетьман розпочав активний пошук союзників і партнерів у боротьбі з московською державою. Зауважимо, що П. Орлика гетьманом України визнали не тільки запорожці з козаками, а і шведський король і турецький султан [5, 216], у свою чергу, це визнання надавало українському зверхнику можливість залучити мілітарну й економічну потуги Швеції та Туреччини у війні з Московією. Як уже зазначалося вище, з Карлом XII була укладена спеціальна угода від 10. 05. 1710 р. (21. 05 за н. ст.), за якою він не тільки санкціонував Конституцію П. Орлика, підтвердивши таким чином права і вольності Війська Запорозького, а й виступав гарантом незалежності України та недоторканості її кордонів, і, врешті-решт, обіцяв не укладати сепаратного миру з царем Петром I, не здобувши попереднього відновлення Української держави. Проте на той момент (1710 рік) шведська воєнна потуга була дуже ослабленою і сам король перебував майже у тому ж становищі, що і гетьман. Тому у пошуках спроможніших союзників П. Орлик розпочинає бурхливу дипломатичну діяльність. Весною 1710 р. він веде перемовини з французьким послом Дезаєром, а восени розпочинає листування з кримським ханом Давлет-Гіреєм (дуже впливовою людиною при турецькому дворі), і все це робиться з однією метою – організація антимосковської коаліції. З цього приводу О.Апанович писала: «На початку грудня з Бендер до Криму виїхала надзвичайна українська делегація. Її учасниками були: прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Посольство українського гетьмана виконало свою місію й 23 січня 1711 р. [3 лютого за н.ст. – Ю.Ф.] був підписаний договір про встановлення союзу між Кримським ханством і Орликом з козаками. Це було зроблено на ґрунті повної незалежності України. Хан брав на себе зобов'язання не укладати без згоди української сторони миру з Москвою. У договорі хан на побажання українців гарантував спокій і безпеку населення

України під час воєнних дій. Орлик призначив постійного свого резидента (посланника) при ханському дворі» [5, 221].

У цей час сюзерен П. Орлика, Карл XII, теж не сидів склавши руки. Зрозумівши, що через несприятливу військово-політичну ситуацію він не зможе швидко повернутися до Швеції, король розпочав тривалі переговори з турецькими зверхниками, намагаючись залучити збройні сили Порти у боротьбі з Московським царством. У зв'язку з цим Б. Крупницький писав: «Кінець-кінцем шведська дипломатія досягла свого. 20 листопада 1710 р. [1 грудня за н. ст. – Ю. Ф.] турки виголосили цареві війну. Для Карла XII прийшов час реалізації його стратегічних плянів. Безперечно, він хотів, шляхом співпраці Швеції і Туреччини, опанувати ситуацію в Польщі і дати, за допомогою турецької армії (головний чинник), рішучий бій десь під Києвом. Щоби здобути для турецької армії терен, була задумана зимова експедиція буджацьких татар, поляків і українців на Правобережну Україну. Також і кримський хан, і його син – кубанський султан мали перевести допомогіві військові операції: перший мав увійти на територію Московщини та по можливості вдарити на Вороніж, щоб зруйнувати тут московські верфі і значну флоту, другий повинен був зробити диверсію на Озів [Азов – Ю. Ф.]. Перша експедиція Орлика, Потоцького і буджацького султана (так само і кримського хана) мала характер основної операції, дві інші допомогіві. Після них приходила черга на турецьку армію, яка мала розвинути операції на звільненій від москалів Правобережній Україні. Удар в напрямі Києва, Воронежа і Озова полегшував стратегічні завдання і в Балтійських провінціях, пробивав шлях до північної шведської армії з Померанії в Польщу, а в Польщі розв'язував руки численним елементам, які орієнтувалися на Станислава Лещинського і яких сили були спаралізовані присутністю москалів і саксонців» [4, 25-26].

На нашу думку, задум Карлом XII воєнної компанії 1711 р. за винятком одного чинника – виконавців, був геніальним, а із стратегічних і тактичних міркувань – бездоганним. Проте цей людський фактор, специфічний і дуже

суб'єктивний за своєю природою, не одному полководцю і правителю псував усі його плани.

Якби у цій антимосковській війні головну роль виконувала регулярна і вишколена (одна з найкращих тогочасних європейських збройних сил) шведська армія, то, можливо, зірка Карла XII знову засяяла б на світовому небосхилі – яскраво, вражаюче і сліпуче. Але, на превеликий жаль, найкращі шведські підрозділи були знищені у Полтавській битві та взяті в полон москалями, а ті, що перебували на Півночі Європи без свого фартового ватажка – короля – і під керівництвом нікчемних генералів, не становила для Петра I великої загрози. Щодо шведських військових інструкторів, які направив Карл XII до татар, поляків, турків й українців, то вони за досить короткий час не могли їх перетворити на першокласне військо, а якщо врахувати ще й гострі протиріччя поміж союзниками..., проте про все по порядку.

П. Орлик, розуміючи всю важливість для долі України цього спільного військового походу, ґрунтовно до нього підготувався. Окрім суто воєнно-матеріальної підготовки він провів активну пропагандистську компанію, намагаючись здобути підтримку місцевого українського населення, озлобленого московським пануванням. Французький дипломат й історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер так написав про ці заходи П. Орлика: «Цей новий козацький проводир одразу ж написав звернення до українців, що жили по той бік Дніпра. Він спритно здобув їхню прихильність, завдяки чому поширив свою владу на багато задніпровських міст. Разом із татарами, що супроводжували його у походах, він завдав чимало клопоту українським козакам» [15, 274].

Військові дії розпочалися згідно з задумами Карла XII. Б. Крупницький так описав їх перебіг: «Перший виступив у похід татарський хан [Давлет-Гірей – Ю. Ф.]. Він вийшов з перекопу десь у середині січня 1711 р. з 50-тисячною ордою, дійшов до річки Самари, зайняв тут кріпость Новосергіївську (Вольное) і, не пробуючи навіть взяти в руки другу фортецю

– Новобгородську, рушив просто на Слобідську Україну. Тут татарське військо не дійшло навіть до Харкова і пішло назад, по дорозі нищачи оселі та беручи людей в полон. Не скінчивши облоги, виступила й кубанська орда під проводом султана Іслам-Герая, сина хана. Але вона пройшла мимо Озова і посунулася понад Доном десь до Ізюма, щоби незабаром вернутися з ясирем додому. Скорий відступ і хана і його сина пояснюється, може, глибокими снігами, що стомлювали татарську кінноту, а головню тим, що вже наближалася весна, і річки почали виступати з берегів, – а це було, безперечно, небезпечно для її рухів. Що до головної акції на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці з своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники, Орлик і Потоцький. Недалеко від Рашкова вони об'єдналися з поляками, які вийшли з Яс, та з буджацько-білгородською під командою султана Мегмет-Герая (другого сина кримського хана). Поляків і Запорожців було разом 7-8 тис.; орди було 20-30 тисяч. Біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися наперед. В половині лютого вона розташувалася на широкому просторі між Немировом, Брацлавом і Винницею» [4, 26-27].

З цього приводу Апанович зазначала: «Населення Правобережної України співчувало Орлику, підтримувало його наміри, одне місто за другим здавалося йому без бою. Всі правобережні полки, за винятком Білоцерківського (Чигиринський, Уманський, Торговицький, Кальницький, Корсунський, Богуславський, Канівський) перейшли на його бік і визнали Орлика за гетьмана. Та й жителі міст (міщани не лише тих полків, а й Білоцерківського полку – Черкас, Мошен, Канева та інших) відверто ставали на бік Орлика. Син богуславського полковника Самусь, прибувши до Києва сповістив, що козаки й міщани переходять до Орлика. Почалися заворушення й на Лівобережній Україні» [5, 223].

Цьому успішному перебігу подій сприяли, як вже зазначалося вище, і активні пропагандиські акції П. Орлика щодо привернення на свій бік

місцевого українського люду. Так, відомий історик М. Костомаров писав, що попереду війська антимосковської коаліції були вислані до населення агенти «с возмутительными воззваниями, в которых убеждали малороссиян ополчиться против московской власти» [16, 738]. А В.Різниченко наголошував: «Се були універсали, котрі видав Пилип Орлик до українського народу, з приводу свого вступу на територію України. В такім же дусі, як сі універсали, він послав листа і до Гетьмана Скоропадського, в якому щиро і красномовно переконував його стати за одно з ним проти Московщини для того, щоб визволити Україну з під московського ярма і утворити вільну і ні від кого незалежну українську республіку; в противному разі вітчизна попаде в таку руїну, що послідуючі покоління з острахом згадуватимуть про долю своїх предків. «Коли Вас, – писав Орлик, – зупиняє теперішній мій титул, що я ношу, то будьте певні, що для загального добра я уступлю його Вам, як старішому, сподіваючись, що й ви не захочете мене губити. Не йміть віри тим, що кажуть буцім Отаманська Порта думає панувати над Україною. Ні. Блискуча Порта думає, Його Величність король шведський і хан кримський уже межі собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б на завше самостійною державою» [14, 13-14].

Лист П. Орлика до І. Скоропадського є, на нашу думку, надзвичайно показовим не тільки щодо взаємовідносин між двома гетьманами (лівобережним і у вигнанні), а і у контексті українських етнонаціональних державотворчих процесів на початку XVIII ст. Орлик твердо розумів, що поки він не має такого авторитету в українському суспільстві як його попередник – Мазепа, а тому готовий був в ім'я визволення України від московського панування поступитися своєю булавою на користь більш досвідченого державного діяча, яким, безсумнівно, був у ті часи Скоропадський. Тим паче, лівобережний гетьман був прихильником І. Мазепи й тільки несприятливі політичні та військові обставини не дозволили йому приєднатися до повсталих.

Отже, завдячуючи швидким і тактично вивіреному діям П. Орлика ситуація суттєво змінюється на його користь. Розуміючи це, Петро I наказав І. Скоропадському направити на правий берег Дніпра супроти Орлика експедиційний корпус під керівництвом генерального осавула Бутовича, а на лівий берег, проти кримського хана, вирушив московський генерал Бутурлін разом із Скоропадським. За царським розпорядженням, усі універсали, що їх писав Орлик до українського народу, треба було привселюдно нищити, так як було зроблено в Переяславському полку [16, 738].

З цього приводу В. Різниченко писав: «Не зважаючи, однак, на се, вони все ж таки, певно мали свій вплив на населення. Боячись, щоб український уряд весь не перейшов на бік Орлика, цар, щоб забезпечити собі вірність українського громадянства для застави наказав скликати до Глухова, тодішньої резиденції гетьманської генеральної старшини, в тім числі й жінку самого Гетьмана. В такий спосіб Петро гадав, що старшина українська побоїться переходити та бік Орлика. Теж саме зробив на Правобережній Україні і Київський губернатор князь Д. Голіцин, скликавши для застави в Київ жінок правобережних полковників, під час вступу в Правобережну Україну П. Орлика» [14, 14].

Отак московський цар намагався втримати Україну і українців під своєю зверхністю, використовуючи для цього всі можливі і неможливі засоби, в тому числі і закладників (заручників) серед мирного населення. Майже через двісті років нові російські, але вже не царські, а більшовицькі зверхники перетворять ці заходи у цілісну тоталітарну систему, яка в котрий раз розтратить і сплюндрує національно-визвольні змагання українського народу. Так, справжній творець і організатор Червоної Армії Л. Троцький (Бронштейн), розбудував їх не на засадах добровільності, виборності, демократичності, ідейності тощо, а насамперед, він переймався її професійністю і відданістю. А все це базувалося на системі закладників, яка пронизувала всю Червону Армію з гори до низу, від командармів до пересічних бійців. Уже з червня 1918 р. була введена система заручників:

якщо військовозобов'язаний не з'являвся на призивний пункт, то за це відповідали аж до репресій члени його родини – батьки, діти, дружина, брати і сестри, що й дало можливість призвати в ряди Червоної Армії не тільки комуністів, а навіть і ворогів радянської влади. Разом з тим, у військовій справі, без фахових командирів-керівників будь-які збройні підрозділи перетворюються на здичавілі людські натовпи. Яскравий приклад: поступове перетворення Збройних Сил Російської імперії, у хронологічному проміжку з березня по листопад 1917 р., з кадрової, вишколеної армії на некеровану масу озброєних чоловіків. Тому в червні 1918 р. більшовики провели першу мобілізацію офіцерів, яких вони називали «воєнспецами», а з липня того ж року їх вже мобілізують поголовно і тотально. За свідченнями М. Веллера і А. Буровського, за весь час Громадянської війни в Червоній Армії служило до 75 тисяч із 150 тисяч, які проживали на той час у колишній Російській імперії, близько 50 тисяч воювали у білих та в інших національних і повстанських арміях, а 25 тисяч не воювали ніде. Але призвати колишніх офіцерів до лав Червоної Армії це було лише півсправи, треба було залучити їх до активної і самовіданної співпраці на користь нового комуно-радянського режиму. Саме тому до кожного командира був приставлений більшовицький комісар, який повинен був візувати будь-який письмовий наказ воєнспеца, а без цього підпису цей документ вважався недійсним. Мало того, комісар відповідав власним життям за лояльність підлеглого йому командира, якщо той саботував чи навіть тікав до ворога. Ось так була сформована «непереможна і легендарна» Червона Армія, ось на яких «звитяжних» традиціях базувалася і вона і в цілому вся комуно-більшовицька система. Цей невеличкий екскурс у майбутнє яскраво показав, що будь-яка загарбницька імперія, чи то царська, чи то більшовицька, насамперед, ґрунтується на людиноненависницькій ідеології, направленій передусім на загарбання і втримання під своїм контролем життєво важливих для її подальшого розвитку геополітичних, економічних, територіальних, людських

і матеріальних ресурсів, і все це здійснюється незважаючи ні на що [17, 192-194].

Проте повернемося до основного перебігу подій, окрім перших успіхів П. Орлика з'явилися і деякі проблеми, так у нього виникли непорозуміння із своїми спільниками, а саме з Потоцьким. О. Апанович у зв'язку з цим писала: «Сподівання прибічників Станислава Лещинського не справдилися, оскільки польська коронна армія, що розташовувалася на Правобережжі не підтримала Потоцького. Навпаки, вона вела проти нього розвідувальні дії. І все ж Потоцький не втрачав надії, що відділи коронної армії, коли він до неї наблизиться, приєднаються до нього. Саме тому наполягав, аби об'єднана армія йшла близьким до Польщі шляхом. У свою чергу Орлик, бажаючи розвинути успіх серед правобережного козацтва, прагнув просуватися у східному напрямі до Дніпра. Переваги українського гетьмана Орлика почала непокоїти польського київського воєводу Потоцького. У своїх скаргах Карлу XII він указував, що Правобережна Україна завжди належала до Польщі й не повинна перейти до козаків. Орлика підтримали татари, й напрямок подальшого походу був визначений за його бажанням. Однак ворожнеча між польськими та козацькими керівниками поглибилася [5; 223-224]».

Проте, попри ці незгоди, наприкінці зими 1711 року україно-татарсько-польське військо успішно просувалося вперед, спочатку просто на схід, в напрямку до Звенигородки, а пізніше повернуло вбік річки Рось, на північний захід. Тут, під Лисянкою, союзницька армія вщент розбила козацьке військо генерального осавула Бутовича, а сам він здався у полон переможцям. За свідченням О.Апанович, наприкінці другої декади березня 1711 р. Орлик дійшов до Білої Церкви, майже під самий Київ. Саме тут, у найміцнішій фортеці Правобережної України, була розміщена московська залога, і крім неї тільки кілька містечок Білоцерківського полку залишалося вірними царю. Союзники оточили Білу Церкву з усіх боків і 25 березня приступили до її облоги. У війську, яке очолював Орлик, нараховувалося 16 тисяч

правобережних, лівобережних і запорозьких козаків із кошовим отаманом К. Гордієнком, та ще кілька тисяч поляків і татар [5, 224]».

Спочатку військове щастя було на боці українського гетьмана, його воїни швидко здобули нижнє місто, викопали там шанці і готувалися найближчим часом до штурму міської цитаделі. Але вночі обложені зробили вилазку, захопили запорізькі шанці і козаки мусили відступити. Тому П. Орлик змушений був припинити облогу й відійти від Білої Церкви, а невдовзі, відступити аж за Дністер. Цей відступ, а скоріше втеча була спричинена тим, що союзницьке військо розділилося на частини. Так, поляки під проводом Галецького відійшли на Волинь і Полісся, щоби бути ближче до своїх спільників, татари, не слухаючись П. Орлика, розсипалися дрібними загонами по усьому Правобережжю, розпочавши грабунок і збирання ясира в українських селах. Як свідчить В. Різниченко, з листа до шведського короля, котрого Орлик написав з цього приводу, видно, що причиною своєї невдачі на Правобережній Україні гетьман вважав зрадливість татар, які, порушивши договір, почали брати в полон місцевих жителів і руйнували край, і це тоді, коли майже все Правобережжя визнало його, П. Орлика, законним зверхником України. Зокрема, дослідник пише: «Солтан, що був з Орликом під Білою Церквою, раптом відтіля поспішно одступив з своєю ордою до Буга; Орлик погнався за ним, благав його зупинитись, прохав його заставити йому хоч частину орди, хоч тисяч десять, – солтан обіцявся, але не додержав своєї обіцянки. Не зважали татарські мурзи на доводи Орлика і українських старшин, котрі покликалились на договір з ханом, і розпустили свої бамбули на всі боки по українській землі [14, 15]».

Щоб відчуті й хоча би трохи зрозуміти перебіг тих історичних подій, ми зачитуємо деякі витримки з цього листи П. Орлика: «Яких нечуваних під місяцем звірств не робили тоді дикі татари! Вони обдирали і спустошали церкви, одні з них обертали в кінські стайні, інші спалювали до попелу, а ще інші навмисне різними способами оскверняли: перекидували престоли церковні, топтали ногами святі дари, глумилися над іконами, насилували

недорослих дівчат, замордували людей, обох полів, вже раніше позбавлених мечем, огнем і грабежем всього свого майна. На всьому просторі від Дністра до Росі нахпали вони в ясир кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, поспільства, жінок і дітей, і погнали в свої білгородські, буджацькі і ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем весь край від Росі до Тетерева і до Дніпра, в полках Білоцерківському і Канівському знищили городи й містечки, а малих дітей, нездатних для того, щоб взяти їх в ясир кидали в воду або розрублювали пополам... Досить того сказати, що в мене було більш 16 000 козаків Війська Запорожського, окрім міщан в полках Чигиринським, Уманським, Торговицьким, Кальницьким, Корсунським, Богуславським, Канівським і кілька сот в полку Білоцерківським, – тепер же ледве 3 000 лишилось: не тільки міщане, але й козаки, що мали в сих полках свої хати й сім'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розбіглись від мене в різні боки спасати своїх жінок і дітей, а ті, що ще при мені застаються, оплакують втрату своїх сімейств, братів, друзів» [16; 740-741].

Разом із відступом союзників з Правобережної України завершився і похід татарського хана Давлет-Гірея на Слобожанщину, описаний нами вище, хоча і він спочатку розпочинався досить-таки успішно. Так, на початку свого наступу на Слобідську Україну татари за допомоги місцевих українців оволоділи прикордонною фортецею Новосергієвськ (Вольное) з московською залогою. Після цієї перемоги над ворогом ханська орда активно просувалася Слобожанщиною, захоплюючи один населений пункт за іншим. За свідченням В. Різниченка, у багатьох місцях жителі зустрічали хана з хлібом-сіллю і щирими вітаннями, так було і в містечку Водолаз Харківського полку. У царських руках зоставалась тільки одна Гетьманщина і остаточна перемога здавалася вже дуже близькою, проте, отримавши звістку про наближення московських військ, хан розпочав поспішний відступ, покинувши напризволяще тих, хто його підтримав. Дослідник з цього приводу зазначає: «Слобожане, що передались татарам, пішли разом з ними до Вольного, певно, з ціллю заселення пустопорожніх земель, що входили в

склад володарства кримського ханства. Але за ними погналось царське військо, наздогнало українців, що йшли разом з ханом, і повернуло їх назад, вчинивши над ними жорстоку кару: через те що українці пробували одбиватися зброєю од царського війська, як воно наздоганяло їх, москалі, взявши їх, приговорили кожного десятого з них по жеребу за «зраду царя» й озброєний виступ проти царського війська – до смертної кари, а решту, зібравши всіх до Москви, заслали разом з жінками й дітьми на поселення. Така ж кара спіткала й тих українців, що оддали татарам Сергієвськ» [14, 14-15].

Зазнали краху військові плани Карла XII і на північно-західному театрі воєнних дій. Так, шведський корпус, що знаходився у Померанії, взагалі не виступив у похід, і тільки польський підрозділ під керівництвом Адама Шмігельського здійснив у червні 1711 р. партизанський рейд з Померанії через бранденбурзьку смугу до Польщі, але через велику кількість царського війська він не призвів до антимосковського повстання, і поляки змушені були повернутися назад. Ось так геніальний задум шведського короля був розтрощений сліпим фатумом, а точніше об'єктивними і суб'єктивними обставинами, і замість переможного турецького наступу на Україну і генеральної битви з царським військом десь під Києвом, Карл XII отримав у відповідь швидке наближення до кордонів Молдавії армії Петра I. Але тут доля посміялася вже з московського володаря, який, не розрахувавши своїх і ворожих сил, відірвавшись від власних тилів, на берегах р. Прут був оточений переважаючими силами турків, татарів, їх союзників поляків і українців. Від полону чи ганебної капітуляції його порятували власні дипломати і величезний грошовий хабар великому турецькому візирю Баталджи-паші, й уклавши таким чином перемир'я, Петро I відступив до власних кордонів. На жаль, під час цих подій П. Орлик перебував у гостях, а точніше під домашнім арештом шведського короля, який не хотів посилення гетьмана і повної його переорієнтації на турецького султана. Орлик сподівався за допомоги турків змусити Петра I зректися всіх своїх прав на

Україну, і стати одноосібним гетьманом Правобережної і Лівобережної України. Проте за умовами Прутського мирного договору цар відмовлявся лише від Запорожжя та Правобережної України [4, 30-31]. Щодо Лівобережжя (Гетьманщини), то стаття про неї була сформульована настільки неясно, що кожен міг тлумачити її на свій розсуд. М. Грушевський наводить цей пункт у своїй «Ілюстрованій історії України» у перекладі з латини: «В відношенню до Польщі і її союзників козаків запорожських і тих козаків, котрі пробувають в союзі з його світлістю кримським ханом Девлет-Гереем не повинно робитись з боку царя ніяких неприємностей, але позаяк він на протязі багатьох років в тих місцях, то він повинний негайно з усіх цих місць забратися геть» [18, 259].

В. Різниченко стверджував: «Орлик толкував договір так, що цар по ньому зовсім зрікся України по обидва боки Дніпра і вона тепер може лічити себе самостійною, ні від кого незалежною державою. Шафіров же, московський віце-канцлер в Константинополі, толкував, що такого обов'язку для царя з сього договору не виникає. Запорожці з свого боку вказували на договір, що був складений межі королем Швеції і ханом кримським, і виводили висновок, що Україна мусить бути вільною, ні від кого незалежною державою. Непорозуміння, що виникли межі Московщиною й Туреччиною на ґрунті неясності договору, стали на перешкоді до ратифікації Прутського миру з обох сторін» [14, 17].

Одним з додаткових важелів впливу турків на царських дипломатів стала проблема зречення Петром I права на всю Україну і визнання ним її незалежності. Тому вони і запросили П. Орлика до Стамбулу, обіцяючи визнати його гетьманом не тільки Правобережної України і Запоріжжя, але й Лівобережної України. Проте Карл XII знову не пустив Орлика до турецької столиці. Шведському королю, по-перше, потрібен був не мир, а нова переможна війна з його ненависним ворогом московським царем, по-друге, він конче потребував союзників, а точніше сателітів-васалів, які повинні були беззаперечно виконувати його накази і не вступати у сепаратні зносини з

іншими володарями. Повернувшись з півдороги, гетьман змушений був залишитися біля короля, а до Стамбулу була відправлена козацька делегація нижчого рангу. До її складу увійшли: генеральний писар Іван Максимович, генеральний осавул Григорій Герцик, генеральний суддя Клим Довгополий, кошовий Запорозької Січі й Низового козацького війська Кость Гордієнко і прилуцький полковник Дмитро Горленко. Цій делегації П. Орлик вручив інструкцію, яку він підготував 3 листопада 1711 р. [14 листопада за н. ст. – Ю. Ф.] у турецькому містечку Баба. Вона складалася з 10 статей. Згідно з нею козацька делегація мала просити турецький уряд відповідно до Прутського мирного договору, який зафіксував визволення усїєї України від царського панування, і передати Україну новообраному гетьманові та його спадкоємцям. З цього приводу Крупницький наголошував: «...При чїм Порта затверджувала союзний трактат, укладений між Кримом і Військом Запорїзьким, та видавала асекураційний документ, подібний до того, який отримав Орлик від шведського короля. В ньому мало бути забезпечено, що Україна обох боків Дніпра з цілим Запорозьким Військом і з усїм українським народом визнається на вічні часи країною, незалежною від усякого зовнішнього господаря, без данин і васальності, з забезпеченням невтручання Порти до внутрішніх справ України, з непорушністю українських свобод, законів, привілеїв і кордонів. Гетьман Війська Запорозького завжди вибиратиметься вільними голосами, без права зміщення його з боку султана. Спеціальним привілеєм мали бути забезпечені права і привілеї низового війська запорозького. Український народ і запорозьке військо й далі мали залишатися під протекцією шведського короля. Це була вимога незалежності України, що мала стояти лише під формальним протекторатом турецького султана» [4, 31-32].

А тепер ми хочемо більш детально проаналізувати останні рядки наведеної нами цитати. Отже, П. Орлик і надалі хотів зоставатися під опікою Швеції і разом з тим отримати ще й додаткову протекцію Османської Порти. Але чи не за багато протекцій і протекторів для однієї ще й до того ж

поневоленої московськими окупантами країни та одного гетьмана у вигнанні? Питання це риторичне, і тому ми не будемо вимагати на нього відповіді, проте, зауважимо, що дещо подібна проблема знайшла своє відображення на театральній сцені у відомій комедії «Служник двох панів» та в щоденному житті як намагання когось висидіти на двох стільцях, і якщо в першому випадку Труфальдіно із Бергамо це завдання вдалось успішно виконати, то в реальному сьогодні це не завжди будь-кому вдається. Сильний політик шукає надійних союзників, а слабкий могутніх покровителів. Тому не диво, що навесні 1710 р. П. Орлик прагнув, щоб його верховним сюзереном став один із вершителей європейської і світової історії – Карл XII. Якщо навіть старий мудрий і освічений І. Мазепа йому довірився у zenіті своєї слави, то що говорити про відносно молодого, розумного, але не такого авторитетного як його вчитель – П. Орлика. Проте, за неповних два роки світовий політичний бомонд переконався, що Полтавська катастрофа була не трагічною випадковістю, а історичною закономірністю. Ось тому сліпучо-яскрава зірка стокгольмського військового стратега і тактика розпочала стрімко падати вниз, аж поки остаточно не згасла у 1718 році під норвезькою фортецею Фрідріхсгалле. Дивує інше, чому П. Орлик, який перебував у епіцентрі тих вируючих подій, постійно тримав руку на пульсі українського політичного життя, не зумів вчасно це усвідомити, проаналізувати і зробити ставку на більш потужного гравця, яким на той час, безсумнівно, був турецький султан Ахмет III. Але український гетьман, незважаючи на реальні тогочасні політичні обставини, намагався зберегти вірність шведському королю та ще й придбати собі ще одного протектора в особі володаря Османської Порти. На превеликий жаль, що з того вийшло ми знаємо... Зауважимо лише, що сам процес, а саме намагання Орлика бути служником двох панів і висидіти одночасно на двох стільцях, дуже швидко перетворився із прикладного засобу реалізації його політичних задумів у нав'язливу мету, ідею-фікс. Саме це роздвоєння, хитання між королем і султаном, намагання одночасно задовольнити амбіції Карла XII і

вислужитися перед турецькими можновладцями та завоювати їх довіру й стало, на нашу думку, першою важливою стратегічною помилкою П. Орлика, він погнався за двома зайцями, а в підсумку – спіймав облизня. З цього приводу, ми хочемо проаналізувати перебіг військової кампанії зими-весни 1711 р., яка, безсумнівно, стала найвищим досягненням П. Орлика як полководця. Те, що вона закінчилася так безславно і ганебно для союзників, – не вина українського гетьмана, а провина шведського короля, який намагався об'єднати в одне ціле – українців, поляків і татар, ватажки яких мали зовсім різні, іноді навіть кардинально протилежні задуми і шляхи щодо їх реалізації. У цьому випадку класична байка про лебедя, рака і щуку є повним літературним аналогом подій 300-літньої давнини. Головним завданням українців було повне вигнання московських військових залог спочатку з Правобережжя, а потім і з Лівобережжя, недопущення на ці терени поляків та об'єднання, врешті-решт, усіх українських земель під єдиною гетьманською булавою П. Орлика і його спадкоємців. Поляки прагнули вигнати зі своїх земель царські війська разом із промосковським королем Августом II і посадити на престол свого лідера Станіслава Лещинського, а потім знову прибрати до своїх рук спочатку Правобережну, а згодом і Лівобережну Україну. Ось так, не багато, але і не мало... У свою чергу, кримських татар дуже влаштовував хаос, безвладдя і розгардіяш на українських, польських, московських теренах і можливість як можна довго і безкарно грабувати, плюндрувати і визискувати місцевий люд та навколишні землі.

Отже, всіх цих непослідовних друзів-ворогів об'єднували лише два чинники – стратегічний військовий задум Карла XII і наявність спільного ворога в особі Петра I. Та якщо перші деякі тертя між союзниками, про які ми писали вище, були досить легко подолані завдяки авторитету короля, то коли П. Орлику вдалося оволодіти майже всім Правобережжям, це викликало не лише ремствування, а і реальний супротив з боку спочатку татар, а потім і поляків. Глиняний колос шведських військових і політичних планів

розвалився на шматки, які зруйнували задуми П.Орлика і завдали чималих людських і матеріальних втрат мешканцям Правобережної України. Саме тому дрібна дошкульна невдача під Білою Церквою стала лише зачіпкою, не було б її, то татари би використали інший привід, була б шия, хомут завжди знайдеться. Причини тих подій були, насамперед, у непоєднаності цілей союзників, де кожен з них намагався використати соратників заради досягнення своєї справжньої мети, а не декларованої військовим генієм Карла XII. І як наслідок – крах геніального стратегічного шведського плану 1710 р. і повна ліквідація влади гетьмана П. Орлика на Правобережжі в 1711 р.

Сучасний дослідник Денис Журавльов вважає, що саме на берегах Пруту вирішувалася доля України [19, 26]. Ми дозволимо собі з цим не погодитися. Якщо ти суб'єкт історії, то ти сам вирішуєш свою долю, а якщо об'єкт, то її вирішують за тебе чужі дядьки. На превеликий жаль, українці на берегах Пруту (за винятком запорожців, які брали участь в оточенні московського війська) перебували у ролі пасивних спостерігачів. І як уже зазначалося вище, шведський король не допустив українського гетьмана до епіцентру подій і мирних переговорів, а наслідок – дуже двозначна стаття у Прутському мирному договорі щодо долі України і українців. Перефразовуючи одну з українських паремій (приказок) можна сказати, що ця стаття того договору стала як дишло, куди повернеш, туди і вийшло, а в кого було більше політичної, дипломатичної і військової ваги, той і крутив нею на свій розсуд. Дозволимо собі пофантазувати, що якби П. Орлик перебував у вирі подій, то і наслідки для України були б зовсім інші, але це вже із припущень на кшталт «ох якби» і «ох якщо» і для нас, фахових істориків, це не припустимо. Водночас ми переконані, що доля України вирішується, насамперед, власноруч самими українцями, як то було у 1648 р.; у 1710-1742 рр., коли її намагався творити гетьман П. Орлик; у листопаді-грудні 2004 р. і як це відбувається зараз. Ми і тільки ми є творцями власної

долі і будівничими самостійної України та її соборного і суверенного майбуття.

Але повернемося до перебігу основних подій. Як свідчить Б. Крупницький, перед прибуттям української делегації до османської столиці, там сталася чергова зміна уряду. Шведським дипломатам усе таки вдалося довести до відома падишаха Ахмеда III про «зраду» великого візира над Прутом, і Баталджі-пашу було усунуто від влади, а його місце посів комендант яничар, Юсуф-паша. Проте, новий керівник не був прихильний до Карла XII, і замість сподіваної королю нової війни, розпочав перемовини з московитами. Одночасно велися переговори й з українською делегацією, і як зазначає вчений, всі ці дипломатичні перетрактування були взаємозалежними: чим більше вигравала одна сторона, тим більше програвала друга і навпаки [4, 32-33].

Інший дослідник цієї проблематики, В. Різниченко вважав, що козацька депутація, яка прибула до Константинополя, зустріла з боку турецького уряду дуже прихильне ставлення до себе. На його думку, саме вона остаточно переконала османів негайно розпочати війну проти Московщини, супроти котрої виступить також і Україна, яка готова щохвилини повстати і скинути ненависне московське ярмо. Врешті-решт, турки прийняли Орликове тлумачення Прутського договору і оголосили в кінці грудня 1711 року Петру I нову війну за те, що він, повністю ігноруючи попередні домовленості, не хоче зрікатися України і не виводить з її теренів свого війська. А царським послам Шафірову й Шереметеву в Константинополі було повідомлено, що позаяк Москва не звільняє Україну і Польщу, то проти неї оголошується війна і сам падишах виступить у військовий похід навесні 1712 р., разом з тим бойові дії не розпочнуться, якщо цар погодиться на чотири пункти: 1) негайно виводить свої війська з Польщі й зобов'язується не вводити їх туди ніколи; 2) одночасно зрікається всіх прав на Україну; 3) негайно віддає туркам Азов і руйнує прикордонну фортецю Таганрог; 4)

укладає з Карлом XII перемир'я на три роки і визнає за турками право вільно відпустити короля з Туреччини, яким завгодно шляхом [14, 19].

Усі ці успіхи українських дипломатів знайшли своє відображення у «Привілеї Ахмеда III [Ахмеда III – Ю.Ф.] Війську Запорозькому 1711 р.» Визначний вчений-українознавець О. Прицак його датує 25-28 груднем 1711 р. Зокрема у цьому документі П. Орлик виличається «гетьманом України Обох Боків Дніпра та Війська Запорозького», а засадничі принципи взаємовідносин між Україною і Портою визначаються таким чином: «Козаки України та Запоріжжя підлягають моєму вічному правлінню: Вибори та скинення гетьмана остануться в їх руках. Поладнання їх справ довіряється їм самим. Вони матимуть статус підданих, їх не будуть обтяжувати ніякими податками, ані вимогами від них хараджу [подушного податку – Ю. Ф.]. Назване населення повинно стисло дотримуватися своїх договірних зобов'язань. Повсякчасно, як довго вони дотримуватимуться свого слова, вони не будуть піддаватися ані втручанням, ані нападам, щодо їх земель та інших справ... Ласка мойго цісарського дозволу була дарована їх проханню, при умові що: коли тільки мої непереможні війська будуть воювати в краях недалеко від них, названий нарід повинен послати зі своєї сторони своїх вояків, скільки було б можна; вони повинні собі допомагати і маневрувати разом» [20, 309-310, 318-320].

На превеликий жаль, це були лише тимчасові досягнення українських дипломатів. Як свідчить В. Різниченко, коли Петра I повідомили, що Ахмед III повен рішучості навесні 1712 р. розпочати повномасштабні військові дії на теренах України і південної Московщини, він злякався і відразу ж дав наказ виконати перший пункт Прутського мирного договору, укладеного 13 липня (24. 07 – за новим стилем) 1711 р. – тобто зруйнувати фортечні мури Таганрогу і передати туркам Азов, не чекаючи від'їзду Карла XII з Туреччини. Унаслідок цих заходів царя, між Стамбулом і Москвою, через деякий час, замість війни почалися перемовини щодо виконання решти пунктів Прутського договору, в тому числі й очищення України від

московського війська. Вони відбувалися у складних політико-дипломатичних обставинах і українські посланці намагалися реалізувати інструкції П. Орлика. Здавалося, ще трохи, і Москва капітулює, але підкуп, який саме тоді здійснив Петро I, кардинально змінив хід подій в інший бік: все переінакшили московські гроші, котрими цар підкупив великого візиря, муфтія й інших осіб, що брали активну участь у тих переговорах [14, 20].

Унаслідок цих, вкрай несприятливих для українців подій, султан Ахмед III 5 березня (16.03 – за новим стилем) 1712 р. видає новий привілей Війську Запорозькому, в якому визнає П. Орлика володарем не всієї України, але лише її правобережної частини, а лівобережна залишається за Московщиною: «Хай їх теперішній гетьман і його нащадки держать вільно Україну по цей бік Дніпра [Правобережжя – Ю.Ф.] на підставі того закону та правила, що його мав його попередник Петро Дорошенко, коли залишався під протекцією нашого найяснішого царства. Хай він там свobodно править, керує і проводить порядок згідно з їх давніми законами, на цьому березі Дніпра [Правобережжя – Ю. Ф.], крім Києва із приналежними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною [Лівобережжя – Ю. Ф.] відступили Москалям і виділили їх їм» [20, 307-308].

А через місяць 5 квітня (16. 04 – за новим стилем) 1712 р. Османська Порта підписала договір з Московщиною. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицею, а московити, зі свого боку, брали на себе зобов'язання вивести свої війська з Правобережної України і не вмішуватися у справи козаків, що там мешкають, і у справи Запорозької Січі. Також, згідно з цими домовленостями, було забезпечено виведення московського війська із Польщі та урегульовано виїзд Карла XII з Туреччини. Б. Крупницький вважав, що для П. Орлика цей мир був тяжким ударом, тому: «Сподіваючись ліпших наслідків, він готував широку європейську акцію на користь визволення цілої України, що видно з написаних ним саме в той час «Виводу прав України і «Маніфесту до європейських урядів» [4, 33-34].

У своєму «Маніфесті», який датується 4 квітня (15.04 – за новим стилем) 1712 р. П. Орлик у лаконічній формі викладає історію українсько-московських взаємин, розпочинаючи з часів Б. Хмельницького й аж до україно-шведських домовленостей, скріплених Карлом XII, та інформує європейських володарів про найголовніші причини, що спонукали його, гетьмана християнської України, піти на військово-дипломатичну спілку з ісламською Туреччиною: «Його високість [Ахмед III – Ю. Ф.] запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близько сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля звоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років» [21, 381].

Водночас цей документ характеризує П. Орлика не тільки як визначного українського державотворця, а і як досвідченого міжнародного діяча і дипломата, який підносить проблему визволення Батьківщини від московського ярма на європейсько-світовий рівень і обґрунтовує її з такою логічною правовою довершеністю: «Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас лежить вина за людську кров яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та

справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть» [21, 381-382].

Улітку 1712 р. з-під пера П. Орлика з'являється нова важлива державотворча праця «Вивід прав України», яка послідовно обґрунтовує національно-державні права України перед європейськими урядами. В. Замлинський з цього приводу писав: «Не лише у ті часи, а й сьогодні значення цього документа не оцінене належними чином. Адже, на жаль, право на незалежність і суверенність України доводиться засвідчувати і в наші часи. «Вивід прав України» необхідно вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні, яке не було уражене концепцією «єдиної і неділимої Росії» [9, 353].

Щодо права українського народу бути суб'єктом, а не об'єктом міжнародного права і юрисдикції, то П. Орлик наголошує: «Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключний між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками, призначеними для цього обома сторонами. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки» [22, 382-383].

Проте сталося все з точністю до навпаки, і замість спілки рівних, розпочалося і тривало більше як півстоліття тотальне нищення Гетьманщини. Тому П. Орлик і зазначає: «Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права Москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти такого гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли він матиме на це слухний час» [22, 383-384].

Отже, боротьба українського народу за своє визволення і відновлення власної державності, є важливим не тільки для нього самого, але і для Європи загалом. З цього приводу П. Орлик зауважує: «Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривати доти, поки не задоволиться справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України, поки Московський Двір не задовольє справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки – як свідчить про це приклад Генеральних Штатів [Нідерландів – Ю. Ф.], котрі ніколи стільки не прислужувалися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку... Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави воліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи. Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи. Треба сподіватися, що вони переконуються, що сказане тут основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції [повернення державності – Ю. Ф.] України» [22, 387].

Забігаючи наперед, зауважимо, що на превеликий жаль, тогочасні європейські й азійські (османські) можновладці не вельми уважно прислухалися до слів і думок П. Орлика, а вони то виявилися пророчими! Після перемоги у Північній війні на земній кулі з'явилася нова імперія – Російська, яка у XIX ст. стала спочатку європейським жандармом, а у XX ст., змінивши колір й ідеологію, але не свою імперську сутність – світовим... А щодо Порту, так вона у XVIII ст. вісім разів воювала з Росією, у XIX ст. – відбулося Чотири російсько-турецькі війни, у XX ст. вони були

супротивниками у I Світовій війні. Унаслідок цих воєнних конфліктів від величезної Османської імперії залишилася лише маленька її частина – Туреччина, заселена етнічними турками і курдами. А Російська імперія, точніше Російська Федерація, і в XXI ст. продовжує своє існування, і знову намагається відновити статус наддержави, втрачений нею після розвалу Радянського Союзу у серпні 1991 р. Ось такий повчальний історичний досвід, любі читачі, а якби між Туреччиною і Московщиною постала Українська Козацька держава під проводом П. Орлика, можливо, і доля була би більш лагідною до Порти. Хоча, хто його зна...

Ратифікація турками Прутського мирного договору суттєво погіршувала і послаблювала український визвольний рух. П. Орлик був дуже стурбований черговим розділенням України на Правобережну і Лівобережну. У своєму листі до великого візиря гетьман прохав його виправити помилку і відібрати від Москви Лівобережну Україну й Київ. Він наголошував, що Київ не може існувати без України, а Україна без Києва, що Київ для всього українського народу має священне значення як місто, в якому вперше була прийнята і розпочала своє становлення християнська віра грецького обряду, що Київ став центром освіти для всього українського народу, саме тому його необхідно залишити при гетьмані Війська Запорізького й усієї України. Також Орлик стверджував, що якщо віддавати українцям Правобережну Україну, визволяючи її від московського панування, то тоді нема ніякого сенсу залишати в руках царя Лівобережну Україну, так як від Правобережжя Москва вже давно відмовилася, перетворивши її в пустелю, тоді як Лівобережжя заселене і розвинене залишається під московським пануванням [16, 747].

Окрім невдач на дипломатичному фронті, у П. Орлика з'явилися негаразди у власному оточенні. Так, за свідченням Б. Крупницького, між гетьманом і кошовим отаманом К. Гордієнком виник конфлікт: «Можливо, кошовий був незадоволений з гетьмана в зв'язку з невдалими переговорами; можливо, тут щось заподіяв кримський хан, який вже давно хотів

перетягнути до себе запорожців, і тому був дуже ласкавий до кошового отамана. Так чи так, Гордієнко, не діждавшись закінчення переговорів, виїхав з Царгороду і опинився в Січі, де почав вести сильну агітацію проти гетьмана. Тимчасово козацтво, в зв'язку з цим конфліктом, поділилося: одна частина його сиділа в Бендерах або взагалі в Молдавії і слухалася Орлика, друга, в Січі стояла під впливом Гордієнка» [4, 34].

Усі ці внутрішні розбіжності й сварки стали ще одним чинником, який не сприяв консолідації українців у їхній нелегкій боротьбі за визволення Батьківщини від іноземного панування. Гетьману треба було швидко вирішувати, що робити і як діяти далі. Знову надамо слово Б. Крупницькому: «Орлик опинився в дуже важкій ситуації. Турки вимагали від нього виступу на Правобережну Україну, щоби забезпечити її за собою, не даючи, однак, потрібних для того засобів і сил, крім татарського корпусу, якого ненадійність була аж надто ясною. А шведський король вимагав без застережень слухати тільки його наказів. Та й Орлик не мав, властиво, охоти виходити на обезлюднену і знищену (це сталося з наказу царя в кінці 1711 р.) Правобережну Україну. Справа виглядала аж надто безнадійно. За порадою шведських дипломатів він кінець-кінцем на повторні турецького-татарські вимоги листовно повідомив візиря і хана, що доки не піде на Правобережну Україну, доки Порта не дасть йому повної гарантії на володіння цією країною, що може статися, на його думку, лише на підставі відповідного пакту між Туреччиною і Польщею» [4, 34-35].

Йому хотілося гарантій..., але ж, П. Орлик отримав їх від султана ще у березневому фірмані (привілеї) 1712 р. Йому хотілося, щоби турки заставили піти геть царські війська не тільки з Правобережжя, а і з Лівобережжя, що ж програма-максимум не виконала, Гетьманщина поки за царем, але правий берег ще нічий, це плацдарм, який треба швидко займати і опановувати, розбудовувати і творити не ефемерну державу у вигнанні, а реальну – на своїй рідній українській землі. І нехай вона поки обезлюднена, понівечена і поруйнована, та якщо осадити її військовими залогами, захистити від

ворожих нападів, кинути клич до небайдужих, і вкотре постане Правобережжя як птаха Фенікс із попелу, і відродиться Українська державність. І це не блакитні мрії автора, так вже було, коли після Руїни Правобережна Україна була майже винищена вщент, але в останній чверті XVII ст., і особливо завдячуючи діяльності фастівського полковника Семена Палія, вона знову перетворилася у заселений край, а яку він підтримку одержав під час антипольського повстання у 1702 р., від місцевого люду – це вже про щось свідчить!

Рідна земля, рідні країни – це не просто поверхня, якою ми пересуваємось і люди з якими ми спілкуємось. Це завжди вагомніше і суттєвіше. Згадаймо давньогрецьку легенду про велетня Антея, який був непереможний, допоки підживлювався силами матінки-землі, а як тільки він втратив з нею зв'язок, то одразу ж розпрощався і з життям. Хтось скаже – казочка, так, але в ній у концентрованому вигляді зібрана мудрість багатьох сотень людських поколінь...

Орлику хотілося, щоби Туреччина допомогла йому з військами. Так бажалося би елітних піхотинців-яничар, татарської кінноти побільше, ще й шведських інструкторів не завадило б, але чи не забув гетьман ганебний фінал військової компанії 1711 р., і чи зробив він висновки з неї? Щось автор дуже сумнівається в цьому. Ми хочемо нагадати читачам, що П. Орлик був не весільним генералом, а гетьманом, і хоча й у вигнанні, але йому підпорядковувалося декілька тисяч козаків (точної кількості, на жаль, ми не знаємо). І це – не новобранці, а загартовані у жорстких боях вояки, профі у своїй справі, справжні головорізи, які «пройшли Крим, Рим і мідні труби» і варті були на полі бою десятків тисяч. Це, на нашу думку, була та гвардія, той кістяк, з якого у майбутньому постала би регулярна українська армія, спочатку Правобережжя, а потім і всієї України. Для цього треба було лише опиратися на свої власні сили.

П. Орлику хотілося, щоби Туреччина остаточно узгодила з Польщею статус Правобережної України і підписала з нею договір за яким ці землі

підпорядковуюються лише українцям. Але скільки таких домовленостей підписувалося у другій половині XVII ст. і скільки ще буде завізовано поляками, аж доки у 1795 р. після третього розподілу (1 поділ у 1772 р., 2 – у 1793 р.), гонорова, так звана Перша Річ Посполита не припинить своє існування. Невже гетьман не розумів, що найкраща гарантія права на будь-яку територію не паперовий документ, а бойові перемоги власного війська! Мабуть, він це розумів, але йому хотілось гарантій...

На думку Б. Крупницького, Правобережна Україна була для Орлика данайським подарунком, бо хоч Петро I і виводив з неї свої війська, та залишалася ще Польща, з якою треба було сяк-так порозумітися [4, 34].

А хто стверджує, що завоювання влади чи створення держави легка справа? Ні, це завжди тернистий шлях, який не встелений пелюстками троянд, а навпаки, вимощений смертельною небезпекою. Але це – квест, здолавши який, ти досягаєш всього, а у разі невдачі, втрачаєш усе, і навіть власне життя. На превеликий жаль, у характері П. Орлика як у державного діяча було замало авантюристичності й ризикованості. Він завжди намагався все прорахувати з математичною точністю і забезпечити себе подвійним, а то навіть і потрійним прикриттям з боку союзників-сюзернів. Що ж, любляв Пилип підстрахуватися. Якби під час стрілецького бунту Петро I не опирався на два своїх т.зв. «потішних полки» (згодом вони стали Преображенським і Семенівським полками регулярного війська), за допомогою яких потопив у крові це повстання, а намагався заручитися підтримкою європейських держав та їх дипломатичних місій, чекав від них військової підтримки, хтозна, куди б направила свою ходу матінка-історія... Саме тому фортуна поважає і любить тих, хто вміє ризикувати й зневажає того, хто боїться зробити і прийняти до виконання відчайдушне рішення. Цей банальний вислів «хто не ризикує, той не п'є шампанського» чомусь завжди справджується у розрахунку «п'ятдесят на п'ятдесят», але до когорти переможців потрапляють переважно справжні відчайдухи, а серед невдач – більше тих, хто постійно вагається... Ось і наш герой, чимось схожий на Буріданова

віслюка, який ні як не міг вибрати яку копицю сіна почати їсти першою і, врешті-решт, загинув від голоду.

Отже, П. Орлик вже в березні 1712 р., маючи султанський привілей, міг із усім своїм військом (чи хоча би з половиною, якщо не узгодив би конфлікт з К. Гордієнком) вирушити осаджувати Правобережжя і спробувати там почати розбудову Української правобережної козацької держави. Так, це було б нелегкою прогулянкою для гетьмана, на заході і на півночі – польські війська, зовсім поряд, за Дніпром – московські залоги і козаки Скоропадського. Проте у Орлика була перевага у швидкості і підтримці його місцевим українським населенням, головне, діяти тільки власними силами, без татарських союзників, які завжди грали в свою гру і дбали тільки про власні інтереси. А з першими перемогами до П. Орлика потягнулися би нові прибічники, а побратими-одномумці лише б тісніше згуртувалися навколо його політичної фігури і справи, яку він відстоював. Ніщо так не об'єднує військо, як реальний супротивник на полі бою, і ніщо його так не роз'єднує, як еміграційні чвари. Соратникам і воякам треба, передусім, воєнні перемоги, а не дипломатичні і кулуарні домовленості, тим паче, що іноді вони такі примарні та ефемерні, як марево в пустелі.

Тільки сміливим посміхається Доля, тільки рішучим підкоряються Вершини, шлях-квест здолають тільки ті, хто прикладе до цього всі свої зусилля і навіть – Надзусилля!

Проте П. Орлик в черговий раз, не вірячи у власні сили, змінює протурецьку орієнтацію на прошведську. З цього приводу Б. Крупницький писав: «Але це повторна орієнтація на шведського короля коштувала Орликові недешево. Коли весною 1712 р. польські військові відділи орієнтації Станислава Лещинського пішли, під командою Яна Грудзінського, з Молдавії в глибоке запілля Польщі, то з ними, за наказом шведського короля, мусів виступити значний козацький корпус, який під час операції у Польщі зазнав великих втрат і врешті опинився на Шлезьку, де у Вроцлаві

козаки довго бідували, аж поки вони, обдерті, голі і босі, не дісталися до Бендер» [4,35].

Отже, замість того, щоб вести свою гру, П. Орлик і його соратники знову стали маріонетками в чужих руках. Ми переконані, що цими нерозсудливими діями гетьман не тільки обезкровлював власне не таке вже й велике військо, але і декласував свій політичний авторитет як серед однодумців, так і в середовищі союзників (шведів, турків, поляків).

Знову надамо слово Б. Крупницькому: «Розпука брала Орлика. Шведська орієнтація вимагала жертв для польсько-шведських завдань, турецька примушувала його до переобрання в свої руки Правобережної України без відповідних засобів і без турецької допомоги супроти Польщі. Отже він робить ще одну орієнтаційну спробу. З другої половини 1712 р. він розпочинає таємні зносини з офіційною Польщею Августа II, входить у стосунки з польськими державними мужами, насамперед з Ржевуським і Конєцпольським» [4, 35].

О. Субтельний так прокоментував нову пропольську орієнтацію П. Орлика: «Спроба досягти порозуміння з офіційною Польщею відбивали Орликову переконаність, що рано чи пізно Карл XII муситиме укласти угоду з Августом II. Тоді не Порто, яка на думку Орлика не була готова воювати за цей край, а ті двоє людей вирішуватимуть долю Правобережжя. Гетьман не мав ілюзій, що поляки згодяться на створення незалежної козацької держави, але вважав, що коли вже козакам випало прийняти когось за володаря, то краще слабкого короля – християнина, аніж невірною султана чи самодержавця царя. Тому Орлик прагнув завоювати довіру Августа II та його міністрів, якомога довше уникати ворожнечі з Портою й сподіватися, що це дасть йому і його людям змогу посісти Правобережжя» [23, 104].

На деякий час, здавалося, політична ситуація для П. Орлика стала більш сприятливою. Так, наприкінці 1712 р. Ахмед III, роздратований невиконанням умов з боку Петра I щодо Польщі та розраховуючи на новий шведський наступ у Померанії, вирішив оголосити війну Московщині.

Б. Крупницький з цього приводу писав: «Передбачалося, що Карл XII таки піде в Польщу з своїми старими союзниками на чолі турецько-татарського допомогового корпусу. В листопаді 1712 р. Туреччина оголосила війну Росії. Новий візир Соліман наказував Орликові вибиратися на Правобережну Україну. Але до цієї вимоги український гетьман поставився так само неохоче, як і раніше. Все ж таки він мусив вислати частину свого війська на Правобережжя, де вона перебувала не довго, бо не встояла перед відділами коронної армії. Дуже характерно, що Орлик заздалегідь остерігав польного гетьмана Ржевуського про турецькі заміри, що дало останьому нагоду відповідно підготуватися: скепсис Орлика був оправданий. Військовий запал турків незабаром охолов. Причиною було те, що на півночі Шведський генерал Штенбок, замість виступу в Польщу, несподівано підписав завіщення зброї. Ще більш обурило турків, що Карл XII, який робив такі жваві приготування для виступу в Польщу, почав з часом ухилятися, довідавшись про непевність кримського хана і бендерського паші та їх ніби замір передати його під час походу в руки польського коронного гетьмана, Сенявського» [4, 36].

Аналізуючи події зими 1712-1713 рр., ми можемо прийти до висновку, що антимосковська коаліція ось-ось мала остаточно розвалитися, дуже вже сильними були відцентрові процеси серед її учасників. Так, Туреччина намагалася остаточно розбити московську військову потугу, але розраховувала у цій боротьбі, переважно на сили союзників, оберігаючи власні, а якщо врахувати гросмейстерську діяльність царської дипломатії, яка підкупом і хабарами здобувала такі визначні перемоги, що їм могли заздрити геніальні полководці, то все це перетворилося, врешті-решт, на біг чи тупцювання на одному місці. У свою чергу, Карл XII безмежно прагнув реваншу над своїм заклятим, але більш успішним супротивником Петром I. Він розробляв геніальні стратегії чи плани, які, на жаль, не міг втілити в життя, тому що був полководцем без армії, а його союзники дбали про свої власні інтереси. Карлу XII треба було сидіти не в Бендерах, а будь-яким

чином повернутися на Батьківщину, тому що шведська армія без свого фартового лідера зазнавала лише невдач, а, в свою чергу, він без війська поступово ставав черговим політичним невдахою. Для кримського хана Давлет-Гірея ця ситуація була надзвичайно сприятливою: війна, грабунок, здобич, хаос, головне, щоб це тривало як можна більше часу. Станислав Лещинський намагався повернути собі польську корону, але у своїх діях він був майже повністю залежним від Карла XII і Ахмеда III та їх геополітичних устремлінь. Щодо П. Орлика, то він остаточно заплутався у власній багатовекторній дипломатії: перебуваючи офіційно під патронатом Швеції і Туреччини, він розпочинає ще й сепаратні переговори з їх ворогом Польщею Августа III, і повідомляє урядовцям останнього військові плани своїх союзників, разом з тим посилає на Правобережжя козацькі підрозділи воювати, тільки в ім'я кого і чого хотілося б нам знати. Це все не могло продовжуватися довго, розв'язка мала ось-ось настати.

Так, на початку лютого 1713 р. під Варницею виникла кровопролитна сутичка між охоронцями шведського короля і турецькими яничарами т.зв. «Калабалик». Вона була спричинена султанським наказом примусити Карла XII виїхати з Туреччини або вислати в Салоники. Після неї короля було заарештовано і вислано з Бендер до Демотики, де він перебував у стані напівполоненого. Ця сутичка спричинила також і конфлікт між українським гетьманом і татарським ханом. Б. Крупницький свідчить: «Саме під час Калабалику хан післав до Орлика одного турецького урядовця та двох мурзів із запитом, кого тримається гетьман, короля чи турків і татар. На це Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Ця відповідь страшенно розлютила хана, й він вирішив був позбавити Орлика життя й арештувати його родину, і тільки заступництво ханового сина, Калги-султана, і старости бобруйського Сапегі, який тримався разом з ханом, вирятувало його з цієї небезпечної ситуації» [4, 37].

Цей вчинок Орлика, з одного боку, можна трактувати як остаточний вибір шведської орієнтації, з другого – блефування і намагання знову повернути до української проблематики увагу Порти, щоб отримати від Стамбулу якісь преференції на майбутнє. Як би там не було, ця політична заявка гетьмана, по великому рахунку, вже не мала великого значення, особливо після того, як у травні 1713 р. шведський полководець Штенбок, який захищав фортецю Теннінген, безславно капітулював зі своєю армією на данському фронті, тим самим остаточно знищивши політичний і військовий авторитет Карла XII серед учасників антимосковської коаліції. У зв'язку з усіма цими неприємними подіями Орлик перетворюється з впливового державного діяча, з думкою якого мусили рахуватися і турецький султан, і шведський король і кримський хан, і польський претендент на корону, на м'яко кажучи, ненадійного, маріонеткового політика, якого кожен з вище перерахованих володарів намагався використати у своїх інтересах, при цьому не враховуючи ні на йоту українські. Б. Крупницький з цього приводу писав: «Калабалик не залишився і для українців без наслідків. Зараз же після подій козацьке військо, принаймні більша його частина, примушене було, на категоричний наказ хана Девлет Герая [Давлета-Гірея – Ю.Ф.], вийти на Правобережну Україну. Орлик, що залишався в Бендерах, поставив на чолі війська прилуцького полковника Горленка. Козаки виступили в другій половині лютого 1713 р. і пробули на Правобережжі аж до кінця 1714 р. (з одною перервою). Це перебування війська на рідній землі Орлик хотів використати для остаточного порозуміння з Польщею. Він уже не ставив великих вимог і добивався лиш того, щоби, козаки, осівши на Правобережній Україні, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Він представляв полякам можливість використання претензій правобережного козацтва на Лівобережну Україну і з'єднання обох половин України під Польщею» [4, 37-38].

Отже, замість того, щоби проводити власну державотворчу політику, Орлик, врешті-решт, перетворився на маріонетку в руках сильніших і

успішніших політичних гравців. Якщо в 1712 р. у гетьмана була реальна можливість опанувати Правобережжя і створити там українську державу, але він втратив ефект зненацькості і темп руху, то в 1713-1714 рр. час вже було змарновано остаточно і безповоротно. А щодо сепаратних переговорів Орлика з урядовцями Августа II, то це, на нашу думку, була його чергова помилка. Ці перемовини вже ніяк не могли порятувати ту справу визволення українського народу від московського ярма, якою переймався Орлик, а от зашкодити могли навіть дуже. Згадаймо, саме пропольська орієнтація згубила Івана Виговського.

Проте полякам Орликові фантастичні плани були не цікаві, а турки зрозуміли, що їх вимоги щодо Правобережної України створюють для них самих великі труднощі. Саме тому 12 квітня (23. 04. за новим стилем) 1714 р. у Стамбулі був підписаний договір між Польщею і Туреччиною, в якому поновлюються умови попереднього Карловицького. За цими домовленостями Порта милостиво дарувала Речі Посполитій землі Правобережжя, з яких вона змусила піти царські війська [23, 106].

Ось так П. Орлик залишився ні з чим, а все тому, що він дуже надіявся на союзників, не вірив у власні сили і не уявляв майбутнє української козацької держави без шведської, турецької, польської чи ще якоїсь протекції. А найгірше було те, що в той час, коли Орлик ще не полишав надії якось порозумітися з Варшавою, його дуже поріділі військові підрозділи воювали з тими ж поляками. Парадокс, трагедія чи закономірність, хто зна... Б. Крупницький так описав ті події: «Відбулися важкі бої між відділами польської коронної армії і запорожцями в лютому 1714 р. Козаки зазнали поразки, але вперто трималися території Правобережної України й далі, не бажаючи уступати її Польщі і маючи підтримку з боку Січі. Ще в червні 1714 р. великий коронний гетьман Сенявський мусів констатувати, що козацьке повстання все ще не ліквідоване, і що навіть кількість козаків на Правобережжі почала збільшуватися. Але нарешті прийшлося уступити. Той же Сенявський пише в листопаді 1714 р., що великий візир наказав

кримському ханові заборонити козакам під карою смерті сперечатися з поляками за Правобережну Україну. Це була остаточна ліквідація політики Орлика бендерського періоду. Він уже раніше покинув Бендери та опинився в останніх днях червня 1714 р. в Демотиці, звідки шведський король збирався в дорогу до свого власного краю. І українському гетьману не лишилося нічого іншого, як йти на чужину, на вигнання, слідами свого королівського протектора» [4, 38-40].

Проте з цим останнім положенням шановного вченого ми дозволимо собі не погодитися, оскільки в Орлика були й інші альтернативи вояжу до Швеції. Він міг залишитися із рештками своїх військ взагалі, й із запорожцями зокрема, хоча в нього і були деякі неузгодженості з їх кошовим К. Гордієнком. Зробивши цей крок, гетьман не тільки зберігав би вплив на українських вояків, а й продовжував перебувати у становищі вагової політичної фігури, що мала власні реальні військові підрозділи і з думкою якої не можна було не рахуватися. Орлик продовжував перебувати в епіцентрі подій пов'язаних з визволенням України від московського ярма, а не на їх периферії.

Також П. Орлик міг скористатися з царської амністії, щоби повернутися на Лівобережну Україну, до речі, так зробили Горленко і Максимович. Проте, і ми хочемо наголосити на цьому, гетьман був послідовний у своїх вчинках, боротьба за незалежність України від Московщини була метою всього його свідомого життя.

3.3. Політична діяльність П. Орлика в еміграції (1714–1742 рр.)

Як би там не було, а український гетьман обрав еміграцію до Європи. Разом з Орликом покинули Бендери племінник І. Мазепи Андрій Войнаровський, брати Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір (Хведор) Нахимовський, Федір Мирович, Федір Третяк, Клим Довгополий, священник Парфеній тощо. Усього двір Орлика складався з 24 осіб, враховуючи і його чисельну родину – дружину Анну, синів Григорія (найстаршого), Михайла і

Якова (що народився в Бендерах й за хрещеного батька мав Карла XII) та дочок Настю, Варвару, і Марту (яка теж з'явилася на світ у Бендерах, а її хрещеним став С. Лещинський) [5, 231-232].

Подорож розпочалася одразу ж після від'їзду Карла XII влітку 1714 р. Українці подорожували майже тим самим шляхом, що і шведський король зі своїм оточенням – через Угорщину до Відня (де були на початку січня 1715 р.), а звідти до Штралзунду. Потім їх було поселено на острові Рюген, що в Балтійському морі, де в Орликів народилася ще одна дочка – Марія (до речі, її хрещеною матір'ю стала шведська королева Ульріха Елеонора). А в кінці 1715 р. гетьман, врешті-решт, дістався до Швеції, де спочатку поселився в Кристіанштадті, а потім перебрався до Стокгольму. П'ять років, що провів Орлик у Швеції, видалися для нього не простими. Скрутне матеріальне й економічне становище в еміграції, неможливість реалізувати свою політичну програму – все це важким тягарем тиснуло на гетьмана. На думку В. Різниченка, головним завданням Орликової політики в Швеції було схилити європейські держави до утворення нової антимосковської коаліції, яка би призвела до нової війни і визволення України з-під панування Москви [14, 25-13].

Але реалізувати свої задуми П. Орлику було надзвичайно важко. Б. Крупницький свідчить, що в цей час Карл XII вів сепаратні переговори з Петром I, під час яких московські дипломати чути не хотіли про Орлика та його наміри. Проте цю гнітючу ситуацію кардинально змінила смерть Карла XII у грудні 1718 р. На захист Швеції (звичайно ж, ціною її поступок) виступили сильні європейські держави, Англія і Австрія, які разом з польським королем Августом II вирішили покласти край московській експансії та утворити коаліцію, щоби витіснити московитів, а царські війська вже були в Мекленбурзі, з меж Західної Європи. Перед Орликом відкривалися необмежені перспективи, і він ретельно взявся до праці. Гетьман планував створити спеціальну східну антимосковську коаліцію у складі Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татар, до яких,

безперечно, мали приєднатися, з одного боку, запорожці, лівобережні і донські козаки, з другого, підлеглі мусульмани, татари астраханські і казанські. А щоби отримати окрім шведської ще й польську підтримку, Орлик поєднував ідею визволення України з ідеєю унії її з Польщею. Також він зрозумів, що українська дипломатична акція буде мати тільки тоді справжню вагу, коли сам особисто стане на чолі запорозького війська, яке поки що знаходилося під татарською зверхністю. Отже, йому треба було виїхати зі Швеції і мобілізувати всі можливі сили для виборення інтересів Батьківщини [4, 43-44].

Щоб втілити свої мрії в життя, гетьман розпочав активну дипломатичну діяльність, проте не все було так просто, як у задумах. З цього приводу історик Д. Бантиш-Каменський писав: «Бажаючи направити кримських татар і поляків супроти Росії, Орлик відправив Нахимовича [Нахимовського – Ю.Ф.] до хана, а Герцика [Григорія – Ю. Ф.] в Польщу. Повелитель татар відповів: що без наказу султана не буде воювати з Царем Московським. Герцик був заарештований нашим послом при варшавському дворі, князем Григорієм Федоровичем Долгоруким і переплавлений до Петербургу під надійною вартою» [24, 423].

П. Орлик розумів, що йому треба терміново їхати до материкової Європи і перебувати там в епіцентрі подій, щоби звернути на свою користь цю сприятливу геополітичну ситуацію. Б. Крупницький свідчив, як нетерпеливо гетьман чекав на швидку фінансову допомогу, без якої не можна було вирушити, та рекомендаційні листи від нового шведського короля Фрідріха I до австрійського цісаря, англійського і польського королів, турецького султана, кримського хана і хотинського сераскера. Також Орлик отримав документи, в яких коронований швед звертався з окремою грамотою (1720 р.) до кошового Й запорожців, обіцяючи їм свою протекцію. Нарешті, зібравши всі папери, в жовтні 1720 р. П. Орлик з усією родиною покинув Стокгольм і вирушив до Ганновера, де сподівався зустрітися з англійським королем Георгом I та переконати його у важливості українського питання.

Проте ця важлива зустріч не відбулася, і гетьман задовольнився перемовинами з ганноверським міністром графом Бернедорфом. Потім П. Орлик у Брауншвейгу (місці нарад європейського конгресу) мав важливу розмову зі шведським уповноваженим графом Велінгом. Весь цей перелік дипломатичних контактів українського гетьмана з європейськими топ-політиками ми наводимо не задля статистики, а щоби показати реальну політичну вагу Орлика в тогочасній геополітиці. Далі гетьман, подолавши німецькі терени, на початку 1721 р. через Прагу дістався до Вроцлава, де на нього вже чекала родина [4, 44].

В. Різниченко писав, що весь час свого перебування в Західній Європі Орлик у листах до різних королів і вельмож налаштовував їх проти Москви, доказував необхідність створення загальноєвропейської антимосковської коаліції і вказував на поневолений український народ, котрий тільки й живе надією на визволення і готовий слухної хвилі повстати проти тиранів [14, 34].

Проте коаліція супроти Москви, яка мала так багато зробити для Орлика, незабаром наказала довго жити. Георг I, внаслідок потужної опозиції в Англії щодо можливої війни з Москвою, відмовився від своїх задумів. В свою чергу, це стало сигналом для австрійського цісаря Карла VI і польського короля Августа II, щоби шукати порозуміння з Петром I. Усе це змусило розпочати Стокгольмські переговори з Москвою, які призвели, врешті-решт, до підписання Ніштадського мирного договору в 1721 р. Хоча у всіх цих подіях П. Орлик був лише спостерігачем, Петро I, розуміючи його значення, дав наказ своїм поплічникам знешкодити українського гетьмана (захопивши його в полон), як це було зроблено раніше з А. Войнаровським. Тільки заступництво далекого Пилипового родича чеського барона Орлика врятувало гетьмана та його родину від ймовірного арешту та сибірського заслання. Алі зі смертю його протезе та з погіршенням політичної кон'юнктури П. Орлик змушений був покинути Вроцлав (Австрія) і переїхати до Кракова (Польща). На жаль, обставини продовжували

погіршуватися і гетьману треба було покидати польські терени. Куди ж їхати? На випадок нової, сприятливої ситуації для вирішення українського питання Орлику треба було бути наготові, себто десь на турецькій території і поблизу запорозького війська. Залишивши дружину і дітей у Кракові, у чернечих монастирях, взявши з собою лише сина Михайла, секретаря капітана де Клюара й довголітнього слугу Кароля, П. Орлик в лютому 1722 р. відправився на схід і вже в березні того ж року, перейшовши польсько-турецький кордон, прибув до Хотина. За свідченням Б. Крупницького, на той же час хотинський сераскер був найвищою військовою владою на прикордонні, тому всі приїжджі відразу ж потрапляли до нього. Він намагався повернути Орлика назад до Польщі, й лише рекомендаційні листи, які мав із собою гетьман від шведського короля до турецького султана, великого візиря і до нього самого, зупинили сераскера. Врешті-решт, із Стамбулу прийшов наказ поселити українського гетьмана у грецькому місті Салоники, в якому він прожив 12 років, з листопада 1722 р. по лютий 1734 р. [4, 45-60].

Для діяльного й енергійного П. Орлика це були дуже важкі часи. Його було силоміць відлучено від великої політики, але він продовжував мріяти про визволення України з лабет могутньої Російської імперії. Дослідник Микола Шудря наголошує: «У почесному ув'язненні гетьман багато читав, роздумував над долею України й листувався з державними діячами Європи» [25, 164].

Чому ж, Туреччина так повелася зі своїм колишнім військовим і геополітичним спільником? Б. Крупницький так це пояснив: «Як бачимо, Порта прийняла Орлика досить холодно. Видно було, що з огляду на царя, вважалось потрібним тримати його на віддалі, в резерві, хоч у дійсності приїзд гетьмана був скорше корисний для турецького уряду. В його особі Порта діставала закладника-емігранта, яким можна було спекулювати в переговорах із чужеземними державами. На випадок війни з Москвою, Орлик міг стати ще кориснішим» [4, 52].

У 1725 р. відбуваються дві події, які, здавалося, змінять долю гетьмана на краще. На початку року раптово помирає його непримиримий ворог – імператор Петро I, а влітку французький король Людовик XV одружується на дочці Станіслава Лещинського – Марії. Цим самим останній знову отримав реальний шанс претендувати на польський престол. У зв'язку з цим у Європі створюються дві коаліції – ганноверська (Англія, Франція, Голландія, Данія та інші, які підтримували претензії С. Лещинського) і віденська (Австрія, Іспанія і Росія, які захищали королівський трон Августа II). П. Орлик швидко зорієнтувався в ситуації і розпочав жваве листування зі С. Лещинським і представниками ганноверської коаліції. Здавалося, ще трохи і розпочнеться війна, а з нею воскреснуть надії Орлика на визволення України. Проте очільник французького уряду кардинал Флері виступив миротворцем і скликав влітку 1728 р. в Суасоні європейський конгрес. Для нас важливо те, що на цьому форумі фігурувала українська проблема. Б. Крупницький свідчив, що Орлику було обіцяно допомогу з боку Англії, Франції і Швеції. Хоча, на засіданнях конгресу справа України не дебатовалася, але розмови на українські теми велися кулуарно, поза засіданнями конференції. Унаслідок цих перемовин кардинал Флері, англійський, голандський та іспанський делегати намагалися переконати російського уповноваженого графа О. Головкіна в налагодженні справи українського гетьмана. У грудні 1728 р. росіянин рішуче заявив, що уряд не може допустити дискусії на конгресі щодо української справи, тому що прихильність його керівництва до козацької нації і без того ясна, бо їй знову було дозволено, всупереч постанові покійного царя, обрати нового гетьмана, а Орлик є бунтівником і співником Мазепи, хоча і йому можна дати амністію, якщо він віднині поставиться лояльно до Російської імперії. На цьому все зупинилося. Тоді П. Орлик звернувся до представників віденської коаліції, зав'язав з ними відносини, сподіваючись, що Росія визнає його гетьманські права на Лівобережну Україну, а Польща, в свою чергу, дозволить автономне

існування Правобережжя і відновлення козацтва під зверхністю Орлика [4, 55-57].

Проте все це, на жаль, так і залишилося лише у мріях, задумах і планах. А інакше і не могло бути. У європейському геополітичному пасьянсі П. Орлику вже не світило стати не те що джокером, а навіть звичайним валетом, який мав можливість стати козирним і побити будь-якого короля. У випадку з гетьманом, то він був, як це не прикро, лише звичайною підкидною шісткою, яку спочатку використовують, а потім скидають у відбій. У нього був міжнародний авторитет, це так, а от реальної військової сили – зась!

Попри все П. Орлик вчився на своїх помилках і намагався не повторювати їх знову. Б. Крупницький наголошував у зв'язку з цим: «Але вже в наступному 1729 р. почалася, можна сказати, нова доба в політичній праці Орлика. Зникають хитання, комбінації на всі боки, виявляється певна стала лінія. Це час співпраці з молодим, повним сил сином Григорієм Орликом, що надає нової енергії старіючому гетьманові. Саме тепер, як побачимо нижче, молодий Орлик, після років навчання і військової служби, несподівано виринає як дипломатичний посередник в українських справах. Тепер і Пилип Орлик розпрощався з надією порозумітися з Москвою, так характеричною для його політичних акцій 1725-28 рр. і навіть раніше – чи то безпосередньо, чи через Австрію і інші чинники. У цьому останнім періоді він звертає свої сподівання на Францію, Станіслава Лещинського, Туреччину, Крим, Швецію. Це виразна антимосковська політика, що її старий Орлик триматиметься до кінця свого життя. Її найбільш характеризує тісний зв'язок із Францією і використання її впливів у Туреччині» [4, 58].

Нарешті в лютому 1733 р. помирає польський король Август II. У Варшаві майже одностайно новим володарем обрано С. Лещинського. У свою чергу, Росія й Австрія висунули іншу кандидатуру – сина покійного короля Фрідріха – Августа III. А щоби поляки не сумнівалися, допомогти їм остаточно визначитися у своєму волевиявленні Російська імперія посилає до Польщі 40-тисячну «миротворчу армію». Завдяки багнетам цих

«миротворців» купка стероризованих поляків на новому сеймі вибрала Фрідріха-Августа III своїм королем, а С. Лещинський мусив швидко тікати до Гданська [4, 59-60].

Майже через двісті років історія повторилася, але вже більшовицька Росія так діяла по відношенню до Української Народної Республіки у 1918, 1919, 1920 рр. Та і не тільки до України... А Прибалтика, а Кавказ, а Середня Азія, а Угорщина, Чехословаччина, а Афганістан... Все це етапи великого імперського квесту, який розпочався ще під Полтавою у 1709 р. Правий був П. Орлик, коли просив у європейських можновладців допомогти відновити Українську козацьку державу й цим зупинити московську експансію. Не зрозуміли, проігнорували, знехтували... Тому, коли на початку XXI ст. путінська, а тепер вже і медведівська Росія знову приміряє на себе імперські шати, не треба повторювати старих помилок і вкотре наступати на ті ж самі граблі, майбуття нам цього не пробачить, а наші діти – не подарують..., тому що в нас, українців, вже не буде майбутнього, та й діти вже будуть не наші...

Але повернемося до перебігу основних подій. Так розпочалася європейська війна за так звану польську спадщину й тривала вона упродовж 1733-1735 років, в основному на землях Італії та Австрії. О. Апанович наголошувала: «Франція разом з Іспанією та Сардинією (іспанський король був дядьком французького короля, а король Сардинії – його братом) виступили проти Австрії. Франція домагалася від Туреччини оголошення війни Росії й водночас підтримувала українського гетьмана, вимагаючи від турецького уряду дозволу на те, щоб Орлик нарешті покинув Туреччину й відбув до Запорозького Війська. Але Туреччина не поспішала з оголошенням війни, а отже й вирішенням питання про Пилипа Орлика. Виконуючи спеціальну місію французького короля, Григорій Орлик літом і восени 1733 р. та взимку 1734 р. деякий час перебував у Криму, мав аудієнцію у кримського хана, провадив переговори з ханським урядом. Хан запевнив, що вони готові до війни, чекають тільки на указ султана. Наприкінці лютого 1734 р. український гетьман дістав дозвіл покинути Салоніки. Пилип Орлик

заїхав до Каушан – столиці буджацького салтана та літньої резиденції хана, з яким тут і зустрівся. Та головна мета гетьмана – бути і діяти разом зі своєю армією – вже не могла здійснитися. Влітку 1734 р. запорозькі козаки покинули свою Олешківську Січ, розташовану у володіннях хана, й перешли під владу Росії, заснувавши так звану «Нову Січ» на річці Підпільній. Напередодні їхнього переходу, 23 квітня 1734 р. Пилип Орлик написав до запорозьких козаків листа із закликом відмовитися від свого рішення повернутися під владу Росії» [5, 240].

У своєму посланні-месиджі гетьман повідомляв запорожців, що в той час, коли для визволення Батьківщини з московських кайданів склалися сприятливі політичні обставини, січовики перейшли на службу до найзапеклішого ворога України – Російської імперії. Перерахувавши численні наруги і образи, які чинив царат українським козакам упродовж майже століття, П. Орлик пише, що, закликаючи запорожців до війни з Росією, він пильнує не власної вигоди, а інтересів України, палаючи бажанням визволити Вітчизну з «під тяжкого і тиранського підданства московського», а ті двадцять років, які він пробув у Салоніках, гетьман «руки зложивши даремно не сидів», а невтомно працював над українською справою, листуючись з керівництвом європейських держав і залучившись обітницями королів французького, шведського, польського, Оттоманської Порти і кримського хана помагати йому в справі визволення України з-під Московщини. Як наголошує В. Різниченко, лист Орлика закінчується застереженням, що коли ми «утратимо і сей час до висвободження милої нашої отчизни, то ніколи вже такого не знайдемо і не дочекаємось в потонні часи» [14, 39].

О. Апанович свідчить, що запорожці одержали гетьманового листа 6 травня 1734 р. і досить швидко написали відповідь. У своєму посланні, вони розповіли, як тяжко їм жилося під протекторатом кримського хана і стверджували, що вимушені були від нього відмовитися через низку причин. Найголовніша з них була така: «А нарешті, найгірше, запам'ятайте собі те,

що якби ми пішли за ним, ханом, і за вами, гетьманом, проти війська її імператорської величності, то оскільки орда не звикла здобувати міста, то набрали б наших християнських людей, як минулих років Білою Церквою та піж слободами й відступивши до Криму, запровадили б їх у вічну неволю, і певне, вже тоді б подвійний осуд від Господа за християнський плач і пролиття безневинної крові, й мали б ми вже вічне прокляття. Адже хоча кримський хан і Україну зміг би обстояти, чого не доведи, Боже, то не сподіваємося, що під ваш регімент її віддав. То він знову знайде кому вручити, як і раніше віддав ляхам на поталу нашу віру та навернув та святі церкви до унії» [5, 247-248].

Отже, запорозькі козаки змінили політичну орієнтацію. Цьому повороту сприяло і те, що помер К. Гордієнко, а нові кошові, насамперед І. Малашевич та І. Білецький були прибічниками Москви. Разом з тим, протиріччя, які виникли між запорожцями і гетьманом, з'явилися ще раніше. Як свідчить вчений О. Кресін, ще у березні 1712 р. К. Гордієнко проголосив себе кошовим гетьманом, що, безумовно, мало означати поглиблення сепаратизму Запорозької Січі щодо Війська Запорозького. Так як Запорозька Січ відмовилася від визнання гетьманом П. Орлика, то і провела власні гетьманські вибори. Де-факто це означало вихід Запорозької Січі зі складу Війська Запорозького, репрезентованого еміграційним урядом П. Орлика, принаймні з 1714 р. запорожці визнавали над собою протекторат Кримського ханства та ігнорувалі владу уряду П. Орлика. Науковець вважає, що цей розкол української еміграції підштовхнув Орлика до відмови очолити на початку 1712 р. військовий похід на Правобережжя. О. Кресін наголошує, що однією з причин відмови, на його думку, були політичні непорозуміння у середовищі емігрантів, а отже, небезпека насильницького вирішення проблеми влади за умов, коли гетьман опинився б у руках запорожців та кримських підрозділів, а керівництво останніх підтримувало Січ [26, 221].

Таким чином, протиріччя між гетьманом і запорожцями, які почалися ще у 1712-1714 рр., врешті-решт, вилилися в остаточне розходження між ними в першій половині 1734 р.

З цього приводу О. Апанович зазначає: «Це був остаточний і відвертий розрив. Запорозьке військо завжди було основою політичних і військових планів Орлика. Без збройних сил гетьман уже вважався не стільки головою окремої держави з правом укладати союзи з тою чи іншою державою, скільки дорадником чужих урядів, експертом у справах Східної Європи. Перехід запорозьких козаків на бік Москви справив дуже прикре враження на правлячі кола Франції, Туреччини, Кримського ханства» [5, 248].

Проте гетьман не був би самим собою, якби змирився і опустив руки. Український політик вкотре розпочинає об'єднувати навколо себе борців за визволення Батьківщини з московського ярма. Б. Кругницький писав: «Потроху коло нього зібралося більше 2000 козаків (за власним обчисленням Орлика) добре озброєної піхоти і кінноти. Найбільш видатним вояком був серед них полковник Сава, правдоподібно, відомий Сава Чалий, що після невдалого гайдамацького повстання на Правобережній Україні, прибув сюди з ватагою в 860 чоловік, «цвіту запорозького війська», як характеризує її сам гетьман. Також не бракувало йому і певного штабу: старі співробітники – два Мировичі, Іван Герцик і Нахимовський знову появились в його оточенні. Резиденція Орлика була тоді в Бендерах, і тут же чекав на війну і кримський хан, що змобілізував велике число своїх татар. Але, як відомо, Туреччина спочатку вагалася, а потім, коли Станислав [Лещинський – Ю. Ф.] примушений був покинути і Гданськ, а російське військо зайняло Кам'янець, було вже пізно думати про військові дії. Орлик потрапив у прикру ситуацію. Його нечисленне військо опинилося без фондів, у голоді і холоді. В Царгороді постійно мінялися уряди, і там не було кому подбати про бідолашного гетьмана, хоч не бракувало інтервенцій на його користь. Сам бендерський сераскер пригадував великому візирю, що треба щось зробити для Орликового війська. Тільки Франція дала значнішу допомогу

матеріальну, бажаючи й надалі мати приятелів серед козаків. Пізніше (в 1741 р.) Орлик писав до Швеції, що він мусів розпустити своїх козаків з огляду на брак засобів: запорозька піхота пішла на Січ під московську владу, а Сава (Чалий) зі своєю кіннотою подався на польську службу. Скорше треба припустити, що військо потроху само розійшлося» [4, 62-63].

Ось так зазнала дошкульного краху ще одна військова ініціатива гетьмана. У цьому черговому провалі можна звинувачувати всіх (уряди Туреччини, Франції тощо), несприятливу політичну ситуацію, але найбільша вина, на нашу думку, лежить на самому П. Орликові. Визнавши над собою зверхність Порти, гетьман у вигнанні суттєво обмежив простір для власних тактичних і стратегічних маневрів і повністю мусив підкоритися вказівкам і рішенням Стамбулу. Він намагався проводити свою політику, підтримував особисті, і через сина Григорія Орлика, контакти з багатьма європейськими можновладцями, але все зупинялося, якщо справа доходила до прийняття важливих рішень та розпочинання активних політичних і мілітарних дій. Тому що, на превеликий жаль, це був не його рівень вирішення цих проблем. Так, уже влітку 1735 р. фактично розпочалася чергова російсько-турецька війна (1735-1739 рр.), і загін Орлика міг стати авангардним підрозділом у боротьбі за визволення України.

Але у зв'язку з тим, що османські урядовці не хотіли зайве дратувати Росію і планували не доводити ситуацію до відкритого збройного протистояння, військо Орлика виявилось нікому не потрібне і, врешті-решт, восени 1735 р. саморозпустилося. Якби на місці П. Орлика був більш дієвий український політик, стан речей міг бути інший, хоча це вже була б зовсім інша історія...

Лише навесні 1736 р. Російська імперія оголосила війну Османській Порті. І в цих бойових діях були активно задіяні запорожці, на яких ще зовсім недавно так розраховував П. Орлик [27; 37-38]. Про самого гетьмана на деякий час «забули» і «згадали» лише тоді, коли в цьому з'явилася нагальна потреба. А вона виникла тоді, коли турецькі урядовці доручили

йому стати радником сина померлого емігранта, екс-князя Трансільванії Франца Ракоці. Б. Крупницький писав: «Старий гетьман мусів, з наказу турецького уряду, їхати з Бендер до Відіну. Він послухався, хоч нове призначення його дуже образило. Він уважав себе такою ж високою особою, як і «герцог Угорщини», і ставати до послуг останнього здавалося йому понижуючим для його гетьманської гідності. Подорож Орлика відбулася десь у лютім 1738 р. У Відіні, з неохотою виконуючи свої обов'язки, він нетерпеливо чекав на приїзд великого візиря. Коли той появився в околицях Відіна влітку 1738 р., гетьман поспішив побачитися з ним. Розмова була важлива. Орлика прийнято було з належними почестями, і він мав з візирем довгу конференцію, під час якої заявив, що йому, як шефові козацької нації, не личить бути дорадником князя Ракочого, і що спільні інтереси його і Туреччини вимагають його присутності на кордонах України. Візир погодився з цією думкою і дуже цікавився станом речей у Росії та на Україні» [4; 64-65].

Ця активна політико-дипломатична діяльність Орлика стурбувала його одвічних опонентів – російських можновладців. Крім того, у Санкт-Петербурзі стало відомо, що опальний гетьман знову намагається створити східно-європейську коаліцію, консолідувавши для цього антиросійські сили Польщі, Швеції, України. Також П. Орлик радив Стамбулу замиритися з Австрією й зосередити всю свою військову потугу проти Російської імперії [5; 249]. Намагаючись нейтралізувати українського гетьмана, якщо не батогом, то пряником, у 1738 р. російський уряд спробував піти на переговори з П. Орликом. Як свідчить відомий вітчизняний історик В. Ульяновський, у травні того ж року імператриця Анна Іоанівна підписала документи на його помилування, проте еміграційний зверхник відмовився їх прийняти. Що ж, П. Орлик майже завжди був послідовний у своїх рішеннях і діях [28; 485].

З цього приводу, Б. Крупницький зазначав: «На деякий час гетьман звернув на себе увагу турецького уряду. Він був задоволений і, від'їхавши з

Відіна, осів в Ясах, де ще на початку 1739 р. сподівався свого покликання до Царгороду на спеціальну нараду з міродайними турецькими чинниками. Тепер він зробився свого роду турецьким експертом в справах російських, польських і шведських, завів у згоді з візирем жвавіші зносини з опозиційними поляками та спробував наново порозумітися із Запорожцями» [4; 66].

П. Орлик пише черговий лист запорозьким козакам, сподіваючись привернути їх на свій бік, але як наголошує В. Ульяновський, вони, навіть не розкривши його, переслали російському маршалу Мініху. Останній, у свою чергу, навесні 1739 р. повідомив про це імператрицю, зазначивши при цьому, що Орлику важко буде здійснити свої задуми, так як запорожці отримали хлібну і грошову платню, а татари – голодують. Також полководець своїми словами переказав зміст гетьманського послання [його оригінал, на жаль, не зберігся – Ю. Ф.]. Для нас важливо, що в ньому Орлик повідомляє і застерігає козаків про те, що Росія дала обіцянку Туреччині зруйнувати Січ і заарештувати кошового отамана. І хоча це сталося не зразу, а лише через 36 р. у 1775, все ж, він як у воду дивився... [28; 485-486].

Знову надамо слово Б. Крупницькому: «Ще в першій половині 1739 р. гетьман бадьоро дивився в будучність. Правда, він мусив з Яс переїхати до Букарешту [сучасний Бухарест – Ю. Ф.], бо столицю Молдавії зайняло 1 вересня (12. 09. за новим стилем) 1739 р. російське військо. Але й тут він не покладав рук. У той час, як Франція почала вже радити туркам укласти мир, Орлики настоювали на продовженні війни: переможна на австрійським фронті Порта може спокійно уступити дещо зі своїх претензій цісареві і сконцентрувати свою силу супроти Росії, подаючи руку всім zagrożеним Москвою народам, а в першу чергу Швеції. Тоді, коли батько Орлик провадив цю політичну лінію в Царгороді, син його старався відповідно обробити Францію і Швецію. У січні 1739 р. він писав до шведського державного діяча Ілленборга і радив шведам, з огляду на кризу, яку переживає Росія, і можливість там революції, використати ці обставини і

повернути собі відірвані Росією шведські провінції. Для того потрібно відновити союз з Туреччиною й ще цієї зими вдарити на Росію. Підкреслювалося при тім, що не треба забувати й України, де Пилип Орлик, як законний шеф нації, може викликати революцію. Це була, як бачимо, цілком консеквентна політика: відвести увагу Туреччини від Австрії і зосередити турецький натиск на Сході, об'єднуючи при тім в один активний блок Швецію, Польщу, Україну і Туреччину для поборення спільного ворога. Тим часом Туреччина пішла іншим шляхом. За французькою порадою вона повела в Білгороді, сербській столиці, переговори і підписала у вересні [18 (29.09. за новим стилем) – Ю. Ф.] 1739 р. з ворогами мир. Тим самим і надії Орлика на відбудову вільної України були поховані» [4; 66-67].

І знову невдача, і вкотре задуми гетьмана зруйновані й розтрошені об жорстокі реалії світової геополітики. Проте він не схилив голову, а продовжував, опираючись на сина Григорія, вести боротьбу за визволення України з імперської неволі. Найцікавіше те, що російські можновладці, тверезо оцінюючи тогочасну політичну ситуацію, намагалися ізолювати і знешкодити П. Орлика. В. Ульяновський свідчить, що Росія вимагала вислати його подалі від кордону з Україною, щоб не «вводив би в блуд козаків». Гетьман не погоджувався на виїзд і чекав найгіршого, але розум його бунтував і не здавався. Так, в листі до французького посла Кастеляна, написаного влітку 1740 р., він наголошував: «Нещастя мої і страждання ще не закінчені на сьому світі. Коли Порті завгодно доставити радість і приємність москалям і загнати мене далеко від моєї родини і тим самим всіх нас занурити в безодню горя і нещастя – нехай, не в силах я цьому перешкодити... Я вождь вільної нації, що уложила угоду з Султаном, не маю притулку в його володіннях. На це Божа воля. Але я ніколи не помирюся з таким порушенням права» [28; 486].

Цей відчайдушний супротив П. Орлика долі й обставинам гідний поваги і пошани. Здавалося, небеса почули його молитви і волення. У 1741 р. Швеція нарешті оголосила війну Росії, зажеврїла надія на створення

шведсько-турецького антиросійського альянсу. Але, на жаль, між цими країнами так і не було досягнуто відповідних військово-політичних домовленостей: Стамбул ніяк не міг пробачити Стокгольму його нейтралітету під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Б. Крупницький писав: « Під час цієї війни, що скінчилася нещасливо для Швеції, ми бачимо знову Орликів при праці. Особливо Григорій Орлик виявив небуденну енергію, звертаючися з меморіялами до шведів, агітуючи в Польщі, підбурюючи Францію, носячись з проектами нової коаліції, в яку мали входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща і навіть Прусія. Центральним пунктом була для них звичайно українська справа, яку ще раз спробовано було поставити на порядок денний, користаючи з шведсько-російської війни. Але час для активної міжнародної української акції вже минув. Всюди стукалися Орлики в зачинені двері, і тільки шведи, яким на війну не щастило, радо приймали послуги невтомних антимосковських агітаторів. Треба дивуватися впертості, з якою і батько, і син Орлики працювали для добра української нації, як вони його розуміли, не зражаючися безконечними невдачами, що раз-у-раз зустрічали їх на життєвому шляху. Старий гетьман залишався вірним своєму завданню до кінця свого життя» [4; 68].

В. Ульяновський зазначає, що П. Орлик, з метою залучення на свій бік, надсилає останнього свого листа до козаків на Нову Січ. На превеликий жаль, це послання не збереглося, але його заклик до союзу зі Швецією відомий. Та на цьому й закінчилися дії і сподівання Орлика, війна швидко завершилася підписанням дуже невігідного для Швеції миру в Адо. Український гетьман розумів, що це був останній поклик долі, його остаточний шанс. У листі до французького кардинала Флері від 30 серпня 1741 р. він писав: « Неоспоримі права Козацької нації на Україну, узурповані московським пануванням, ярмо, яке на неї положили, що стає з кожним днем більше і більше нестерпним – все це примушує мене виконати свій обов'язок і мої вірні зобов'язання, які я прийняв на себе під час обрання у гетьмани.

Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну» [28; 487].

А тим часом над П. Орликом продовжували збиратися грозові хмари. Турецький уряд, намагаючись уникнути конфліктів з Російською імперією, наказав гетьману покинути Бухарест і переїхати до Адріанополя, подалі від рідної Батьківщини й українського народу. Проте він проявив характер і відмовився їхати у чергове заслання (щось на зразок грецьких Салоників). П. Орлик хотів переїхати до Яс (тогочасної столиці Молдови, тим паче, що саме тоді Порта призначила на посаду молдовського господаря його приятеля Маврокордата), куди гетьман планував привезти після двадцятилітньої розлуки свою родину (дружину та одну доньку, які на той час проживали у Станіславові й дуже бідували). Османські урядовці у відповідь зменшили гетьману його грошове утримання і навіть цю невелику дотацію мали видавати тільки тоді, коли він переїде до Адріанополя. З цього приводу Б. Крупницький писав: «Становище гетьмана ставало розпучливим. Він уже з два місяці не отримував своєї дотації, наробив боргів і не знав, як їх ліквідувати. Також і оточення його, купка старшин і слуг, не мало охоти їхати за ним до Андріянополя, знаючи неспроможність Орлика утримувати їх та боючись нездорового адріянопольського клімату. Вкінці на таке сумне становище гетьмана звернули увагу деякі чужоземні чинники. За справу взялися шведські резиденти в Царгороді, молодий Гепкен і Карлсон, та новий французький посол де Кастелян, і їм удалося добитися деяких полегш[ень – Ю. Ф.] для старого гетьмана. Орлик переїхав до Яс, але прожив там недовго» [4; 68-69].

Смерть українського гетьмана видатний український історик Ілько Борщак описав так: «26-го травня [Б. Крупницький вказує на 24. 05. – Ю. Ф.] 1742 року Пилип Орлик помер у Ясах. Помер у нужді, й молдавський господар Маврокордато, що високо шанував гетьмана, улаштував йому бучний похорон. Григор був у дієвій армії, коли дістав «страшну й сумну новину» про смерть батька. «Ви не можете уявити собі, – писав Григор

новому французькому міністрові закордонних справ Амельо (Amelot), – мого горя; батько був для мене всім: другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина, вихована в принципах, може донести раз з'ясовані ідеали до кінця свого життя». До Людовика XV-го Григор писав: «...Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільш жорстокі нещастя, найбільші розчарування і примхи невблаганної долі, попадаючи в них внаслідок своєї вірності спільним інтересам, – здобуло йому пошану не тільки в державах, зацікавлених його планами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для підтримки інтересів своєї батьківщини й нації». Кращої епітафії не можна було зложити на могилу Пилипа Орлика» [29; 182].

Один із його заклятих ворогів, австрійський дипломат Тальман, якимось зауважив: «Велика енергія й любов до свого народу в цього генерала» [28; 487]. Досить лаконічна і влучна характеристика українського гетьмана, який хоч і прожив на еміграції понад тридцять років, проте ніколи не забував Вітчизни й не полишав намірів визволити її з російського поневолення. І навіть його відхід на вічний покій не припинив цю боротьбу, тому що місце померлого зайняв його син – Григорій (Григор) Орлик, який продовжив справу свого батька. У зв'язку з цим Б. Крупницький наголошував: «Після смерті Пилипа Орлика українська справа вже не могла бути так актуально поставлена, як за його життя. Це вже була скорше пропаганда, підготовча акція на будуче. І все ж таки знайшлися діячі, що пробували продовжити його працю. Завдяки енергії його сина Григорія, який на французькій службі осяг високого становища, українська справа не зникла з європейського обрію ще в 40-50-их рр. XVIII ст. Два інші емігранти з славної плеяди мазепинців продовжували свою діяльність. Ще в 1754 р. граф Григорій Орлик послав Нахимовського і Мировича в Крим, аби звідти вони нав'язали стосунки з Запоріжжям» [4; 70]. Нікому з найвпливовіших і найвищих українських політичних діячів, починаючи від козацької доби і завершуючи сьогоденням не вдавалося, за винятком Пилипа Орлика, виховати і

підготувати зі своєї родини гідного і надійного спадкоємця та продовжувача батьківської справи. Це зміг зробити лише П. Орлик, і не у спокійному затишку фамільної садиби, а під час важких, голодних і безпросвітних еміграційних поневірянь. За це йому велика честь й урочисте пошанування не тільки як визначному державнику, але і як чуйному і розумному батькові.

Якби не державницька позиція П. Орлика щодо долі України, навряд чи його син став би на місце померлого. Патріотичність і наснаженість гетьмана проявилась і в тому, що він зумів навколо себе об'єднати однодумців, які допомагали йому виборювати свободу і незалежність обездоленої Батьківщини. Головне, на нашу думку, що П. Орлик протягом всього свого життя неухильно, а навіть іноді *contra spem spero* (без надії сподіваючись) втілював, попри будь-які перешкоди, свої задуми і мрії в реальність.

З цього приводу О. Субтельний наголошував: «А щодо реакції російської влади на діяльність українських емігрантів, то це вперше їй довелося зіткнутися з політичною еміграцією, а не з перекинчиками всередині країни. Це зіткнення припало на невдалий час. Саме тоді Росія вела вирішальні війни і дуже дбала про свій авторитет у Європі, група українських дисидентів мандрувала континентом, плямуючи цареве ім'я й підбурюючи іноземні держави використати невдоволення українців російським правлінням» [23; 156].

І хоча еміграційна боротьба П. Орлика та його побратимів і однодумців проти величезної і сильної Російської імперії була заздалегідь приречена на поразку, проте гетьман у вигнанні намагався використати будь-яку можливість, навіть якнайпримарнішу, з метою визволення Вітчизни з російського окупаційного поневолення. Так, в одному з листів до Григорія, написаному в 1741 р., Пилип Орлик виголосив своє національно-патріотичне державницьке кредо: «Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну» [30; 257]. Цей політичний заповіт свого батька його син намагався виконувати все своє

свідоме життя, аж до останнього подиху, коли 14 листопада 1759 року «граф Григор Орлик, генерал-поручик, кавалер шведського ордена меча і св. Люї, помер у Дієвій Армії...» [31; 268].

Розділ 4. Оцінка державотворчої діяльності П. Орлика українськими вченими.

4.1. Характеристика державницьких надбань П. Орлика поза межами СРСР

Для того, щоб якнайповніше досягнути державотворчу діяльність П. Орлика в українознавчому вимірі, ми наведемо, на нашу думку, найбільш яскраві, вивірені і конкретні оцінки та висловлення вітчизняних дослідників на адресу українського гетьмана та його державницьких звершень.

Так, В. Різниченко у 1918 р., під час Національно-визвольних змагань на початку ХХ ст., писав: «Орлик належав до категорії тих українських політичних діячів, що думали вирішити українське питання шляхом чужоземної допомоги. Як апологет сеї ідеї і борець за самостійність України він займає одно з найперших місць не тільки серед сучасних йому українських політичних діячів, але й інших часів. Визволення з-під Московщини України за допомогою чужоземних держав і здобуття їй самостійності – було альфою й омегою його життя. Поза сим ідеалом для нього нічого не існувало. Він вірив в нього як люди вірять в життя або смерть. Як новітній Дон-Кіхот, в ліпшій, ідеальній значенні сього слова, він не покладав рук в невтомній боротьбі за вимріяні образи, котрі він уявляв собі в будучині. Навіть і тоді, коли політична європейська кон'юнктура складалась надзвичайно зле для України і його прихильники і друзі, бачачи марність заходів Орлика, покидали його один за одним, перебігаючи до царя, – він і тоді продовжав вірити і боротись за свою ідею, покинутий всіма, забутий, сам-один на чужині, серед тяжкого матеріального становища і обставин... Скільки разів йому вдавалось приходити до порозуміння з чужоземними державами в справі визволення України з під Московщини і скільки разів вони зводили його! Всю долю своєї батьківщини він зв'язував з утворенням коаліції проти Москви. Не було в Європі ні однієї такої війни, в яку б він не пробував внести українського питання. І коли потім приходило до миру, він і після того старався зацікавити європейські держави

українським питанням і переконати їх в необхідності коаліції проти Москви для вирішення східного питання. Європеїзація українського питання була для нього тим засобом, що мала привести Україну до самостійності. І коли ми тепер дочекалися часу, що українська справа перестала бути тільки внутрішньою російською справою, а зробилася межинародньою, європейською проблемою, то в великій мірі завдячуємо сьому Пилипові Орликові, котрий своєю невтомною працею, своїми заходами спопуляризував в Європі українську справу, підготовивши сим ґрунт до тієї постанови українського питання, в якому ми його бачимо тепер. В сьому й полягає головна заслуга Пилипа Орлика, для котрої, кажучи його ж словами про Мазепу, «він знехтував всім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям, аби піднести свою вітчизну і визволити її з під московського ярма» [14; 42-43].

Активний учасник Національно-визвольних змагань українського народу в 1917-1921 рр., який після їх поразки змушений був емігрувати, Ілько Борщак у 1932 р. так охарактеризував державотворчу діяльність Орликів: «Григор Орлик поруч з батьком протягом 30 років – цього досі не знали – піддержував зв'язок з найкращими українськими державниками, і завдяки цьому ідеї Мазепи не завмерли остаточно в краю після катастрофи. Акція Орликів за кордоном, що спиралася на першорядні чинники європейської політики й яку знав російський уряд, не дала змоги останньому, як він цього не хотів, приборкати після Полтави остаточно українську автономію. Аж тоді, як Григор помер і активних мазепинців не стало за кордоном, події пішли швидко, й українська автономія казала на себе довго ждати» [31; 17-18, 269].

Майже в той же час, ще один безпосередній співучасник тих буремних подій, історик, публіцист, державний і політичний діяч Дмитро Дорошенко так проаналізував патріотичну працю в ім'я незалежності України П. Орлика: «Він старався використати кожна нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але

всі старання українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі» [32; 157].

Інший учасник подій 1917-1921 рр., який зі зброєю в руках виборював Українську державу, Борис Крупницький, також перебуваючи на еміграції, у 1947 р. завершив написання монографії «Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля», де, зокрема, писав: «Життя примушувало його [П. Орлика – Ю. Ф.] до компромісів, але душа його залишалася чесною і щирою, здатною до найбільших обмежень і самопосяг. Українська справа стала правдивим змістом його життя. Цілу свою небуденну енергію він присвятив політичним завданням; своє звання гетьмана, шефа нації, він відчував, як відповідальний обов'язок, в жертву якому треба було принести свою персональну долю. І брався він за свої завдання з чисто українською впертістю: скільки разів бачив свої пляни зруйнованими, скільки невдач пережив на своїм віку, і все ж таки знову піднімався, набирався нової енергії і шукав нових шляхів – і так до кінця свого життя. Політика його була часом поплутана і скомплікована, але все ж таки можна помітити в ній, не зважаючи на компроміси, вимушені обставинами часу, провідну лінію. Безперечно, Орлик був видатним українським державником. На його прапорі була виписана незалежна і соборна Україна. Метою його було об'єднання Право- і Лівобережної України (по змозі, разом зі Слобідською Україною і, зрозуміло, разом з Запорожжям) в сильну Українську державу, під одним гетьманським регіментом. Це була спадщина, яку він перебрав від Мазепи і якій він зістався вірним ціле своє життя» [4; 5-8, 72-73].

Український історик, один із визначних представників державницької школи у вітчизняній історіографії, Наталія Полонська-Василенко у своїй аналітичній двотомній фундаментальній монографії «Історія України» (1972-1976), виданій у Мюнхені, надала таку характеристику державотворчій праці П. Орлика: «30-річна діяльність екзильного гетьмана не мала практичних наслідків, але він багато зробив в ідеологічному відношенні: поширив в

Європі ідею незалежної України, потрібної для Європи, для європейської рівноваги проти щораз сильнішої Росії. Праця Пилипа Орлика і його сина, генерала французької армії Григора Орлика, була важлива і з іншого погляду: вони створили традицію мазепинців-емігрантів, апостолів Української Незалежної Держави, які довгий час лякали могутню Російську імперію» [7; 80].

Інший український вчений, який навчався і викладав у Гарвардському університеті (США), де в 1973 р. у 32 роки здобув науковий ступінь доктора філософії в галузі історії, захистивши дисертацію на тему «Зв'язки гетьмана Пилипа Орлика з Кримським ханством і Оттоманською Портою, 1710-1742», Орест Субтельний у монографічному дослідженні «The Mazepists Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century» (1981; в українському перекладі «Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.» – К., 1994) [33; 471], так оцінив внесок П. Орлика у боротьбу за свободу і незалежність України: «Підбиваючи підсумки, легко було б зробити висновок, що свій шанс на успіх українські сепаратисти втратили під Полтавою і що багаторічна боротьба Орлика та його сподвижників у вигнанні була марною. Але такий присуд був би, мабуть, надто суворим. Порівняно зі здобутками пізніших поколінь українських емігрантів, Орликові вдалося зробити чимало. Передусім варто згадати високий рівень його політичних контактів. Він і його син Григор спілкувалися з Карлом XII, Людовіком XIV, Августом II, Станиславом Лещинським, султаном Махмудом і ханами Девлет-Гіреєм та Каплан-Гіреєм, не кажучи вже про їхніх провідних міністрів і дорадників. Деякі з цих володарів – шведський король, султан і хани – зв'язали себе договорами про створення незалежного від Росії Українського князівства. До того ж Орлик, на відміну від Ракоці чи Кантемира, зумів зробити другу спробу. Похід 1711-го та переговори 1712-1713 рр. мало не принесли гетьманові у вигнанні владу над Правобережжям. Нарешті, Орликова діяльність у 20-30-ті роки завідала чимало клопоту до їхніх тогочасних примирливих заходів в Україні. Зі смертю Орлика 1742 р. закінчилася перша

фаза довгої історії українського сепаратизму, в якій гетьмани і старшина відігравали провідну роль. Але прецеденти, що їх створили Мазепа та Орлик, зовсім не були забуті, коли в двадцятому столітті почалося відродження українського сепаратизму» [23; 156-157].

4.2. Оцінювання звершень П. Орлика в радянсько-комуністичну добу.

Майже всі вищенаведені характеристики державотворчої діяльності П. Орлика були написані дослідниками за межами України (за винятком В. Різниченка, який надрукував своє дослідження у 1918 р. у незалежній на той час Українській державі). Тоді, як спочатку у царській Росії, а згодом і у комуно-більшовицькому СРСР на прізвище П. Орлика було накладено тавро запродавця, поплічника-лакея І. Мазепи й зрадника українського народу. Якщо царській владі П. Орлик дійсно багато в чому «насолив» і був як більмо в оці, то чим він розгнівив радянських ідеологів і комуністичних партократів? Ворог, по великому, гамбурзькому рахунку, як то кажуть, і в більшовиків (самовідданих борців з капіталістами-експлуататорами), та і в українського гетьмана у вигнанні був спільний – російський імперіалізм, проте «феодалі» І. Мазепа і П. Орлик крім того ще й намагалися відірвати Україну й українців від братнього російського народу і Росії, хоча й царської, але такої «своєї» імперії. А таке вірні лєнінці, сталінці та інші спадкоємці і продовжувачі їх справ не прощають. Ніколи!

Ось так змушена була описати життя і діяльність П. Орлика у 1967 р. у «Советской исторической энциклопедии» відома дослідниця української минувшини Олена Апанович, яка, до речі, у 1972 р. сама стала об'єктом переслідувань з боку комуністичних ідеологів за свою досить таки національно-патріотичну книгу «Збройні сили України першої половини XVIII ст. (К., 1969): «Орлик, Пилип (1672-1742) – український козацький старшина, прибічник І. С. Мазепи. До 1702 служив у Ген. військовій канцелярії, у 1702-09 займав уряд ген. писаря. Після Полтавської битви втік до Туреччини. У 1710 після смерті Мазепи за ініціативою шведського короля

Карла XII козацька старшина, яка знаходилася в Турції проголосили Орлика гетьманом. Підписані Орликом «статті» (договір) визнавали вічний протекторат Швеції над Україною. В 1711 брав участь у грабіжницькому татарському поході в Україну. В 1714-20 жив у Швеції, Німеччині, Польщі і Франції намагаючись організувати інтервенцію цих держав супроти Росії. Пізніше повернувся до Туреччини. Зберігся «Щоденник» Орлика за 1700-32». А в літературі, присвяченій цьому питанню, дослідниця, окрім проросійсько-імперських досліджень М. Костомарова і А. Скальовського, мала сміливість вказати українознавчу працю В. Різниченка, видану у Києві 1918 р. [34; 614-615]. Ми переконані, що на той час це був досить мужній вчинок О. Апанович, а її «м'яка» оцінка державотворчих звершень П. Орлика заслуговує на повагу й пошанування.

Усього лише через чотири роки, а саме у 1971 р., але вже в «Радянській енциклопедії історії України» без авторства і літератури з'явилася стаття, в якій акценти було кардинально змінено: «Орлики – укр. старшинський рід кін. 17 – поч. 18 ст. Пилип Орлик (1672-1742) – генеральний писар [1702-08], один з співучасників зради І. Мазепи. Походив з укр. шляхти. Володів значними маєтностями. Після розгрому швед. загарбників у Полтавській битві 1709 втік до Туреччини. Після смерті І. Мазепи купка старшин-зрадників проголосила П. Орлика «гетьманом». У 1711 разом з крим. татарами брав участь у грабіжницькому нападі на Україну. З 1714 перебував у Швеції, потім у Німеччині, Польщі, Франції, Туреччині, намагаючись підбити їхні уряди на збройну інтервенцію проти Російської держави, за що обіцяв їм за продати Україну. Григорій Орлик (1702-59) разом з своїм батьком Пилипом Орликом і кошовим отаманом К. Гордієнком продовжував зрадницьку політику І. Мазепи. Після поразки Туреччини в рос-тур. війні 1735-39 і провалу їхніх зрадницьких планів Григорій Орлик виїхав до Франції, де намагався схилити уряд Людовика XV до боротьби проти Росії. Служив у франц. війську, дістав титул графа і чин генерала. Український народ затаврував Орликів як зрадників в історичних думках» [35; 296].

Обійдемося без коментарів, але як полюбляють говорити в Одесі: «відчуйте різницю», а вона досить суттєва... Проте, зауважимо, що навіть у найбільш сірі і важкі часи завжди є можливість залишатися самим собою і не продаватися за нагороди і посади.

4.3. Сучасне бачення досягнень і прорахунків П. Орлика у незалежній Українській державі.

Лише з відновленням Української держави 24 серпня 1991 р. вітчизняні науковці отримали можливість надати об'єктивну і більш-менш неупереджену характеристику державотворчої діяльності П. Орлика.

Так, вищеназвана О. Апанович у 1993 р. у своїй книзі «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» вже по-новому оцінила державницькі досягнення П. Орлика: «Однак українська справа була істинним змістом життя цього безперечно видатного державника й політика. Упродовж трьох десятиліть своєю енергійною, наполегливою, невтомною працею тримав він українське питання на Європейському континенті в активному й дійовому стані. Питання про незалежність України Орлик спромігся вписати в коло політичних прагнень великих держав. Завдяки українському гетьману-емігранту Європа не забувала про Україну. Склалася певна традиція україно-європейських зв'язків» [5; 233].

Історик і джерелознавець В. Ульяновський у 1994 р. так проаналізував державотворчу діяльність П. Орлика: «Кожна епоха оцінює політичних діячів з точки зору сучасної потреби в тій чи іншій діяльності, шукає в них початки чи розвиток наболілих проблем. З цього погляду, постать Орлика для нашого часу є найбільш виразною і необхідною поряд з Іваном Мазепою. Україна зараз іде тим же шляхом, живе тими ж ідеями, якими жив і за які боровся гетьман Пилип Орлик. Це ідеї суверенної, вільної, єдиної соборної України, яку обстоював у «Виводі прав» та інших документах Орлик. Це ідея творення української державності як спадкоємиці попередніх державних утворень на Україні, але на нових засадах конституційної, демократичної правової

держави. Це намагання піднести українську національну ідею в світі, поєднати батьківщину з діаспорою, долучити до боротьби за Україну міжнародне право і світову дипломатію. Це також особистий приклад невтомного борця, нехай і романтика – ідеаліста, без чого просто неможлива довготривала боротьба, за майбутнє «Козацької нації». Це незнищенна любов до своєї землі, до її народу і історія людини, яка не була українцем за народженням, але стала ним по духу та діяльності» [28; 496-497].

Відомий сучасний український письменник та історик Валерій Шевчук у 1995 р. у своїй книзі «Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення» дав таку характеристику намаганням екзильного гетьмана визволити Україну з російського ярма: «П. Орлик..., ідеаліст, людина до кінця віддана своїй справі, але слабкість його акції була в тому, що він хотів, аби Україну було визволено й звільнено не зсередини, а зовні. Тобто за допомогою дипломатичних оборудок після того, як його активна, бойова діяльність зазнала невдачі, хотів створити таку політичну розкладку європейської opinio, при якій європейським країнам було б вигідно мати Україну незалежною. Замисел виношував гетьман воістину грандіозний – це була сила в безсиллі його, але так само він був нездійснений і то через те, що кожна країна, а передусім Туреччина й Крим, жила й керувалася більше сучасними егоїстичними інтересами й панорамним суспільно-політичним баченням, яке було в Пилипа Орлика, не володіла; через це й дозволили ці країни у себе під боком вирости такому жахливому імперіалістичному монстру, яким стала Росія, котра згодом взяла на себе в тій-таки Європі функції її жандарма, а П. Орлик про те європейських володарів попереджав... Гонор свій та своєї країни умів зберігати, і це ще одна визначальна риса його характеру. Можна подивуватися і зі стоїчності, з якою Пилип Орлик відстоював і виборював свою ідею; був він тут незламний і невтомний. Цю виняткову постать, повторюю, нам треба ще осмислювати, а необхідна для того передумова – видання його духовної спадщини. Це немала на сьогодні праця. З розумінням же ідей Пилипа Орлика ми зможемо

глибше збагнути себе як націю, сьогоднішніх, бо, річ певна: коли у нас були такі подвижники національної ідеї, як Пилип Орлик, значить ми, попри всі свої невдачі й незгоди, нація енергоносна, а відтак зі світлим майбутнім» [36; 208-209].

Відомий український історик і козакознавець Тарас Чухліб у своїй монографії «Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр.», виданій у 2003 р., так оцінює державницьку діяльність П. Орлика: «Конституція 1710 р., яка була укладена гетьманом П. Орликом з своїми однодумцями, переконливо засвідчила прагнення більшої частини тогочасної української еліти відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 р. та Коломацьких статей 1687 р. з Росією й жити згідно власних традицій і законів. Конституційні положення, з одного боку, узагальнивши увесь той державотворчий потенціал козацтва, який був накопичений ним з 1648 до 1709 рр., а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних змагань української нації за свою незалежність» [37; 350].

А наостанок ми хочемо навести характеристику державотворчої діяльності П. Орлика, яку зробили визначні вчені-українознавці Петро Кононенко і Тарас Кононенко у своєму дослідженні «Український етнос: генеза і перспективи» (2003): «Пилип Орлик знав правду: думою про свободу, суверенітет, розквітлу державність жив не лише І. С. Мазепа, а й народ. Тому П. Орлик пішов у вигнання, страшно бідував, постійно переховувався від шпигунів і вбивців царату, – але не зрадив ні І. Мазепі, ні національно-визвольних ідеалів, ні високої честі та гідності всенародного обранця. Саме так, бо він був «не проголошений купкою старшин-зрадників», а обраний на Гетьмана всім Військом Запорізьким та визнаний урядами цивілізованих держав Європи. Петро І, царизм мали підстави ненавидіти великого українця: і як людина Пилип Орлик належав до найбільш освічених, обдарованих культурних діячів Європи, і як державний діяч він знаменував появу того типу просвітителів-демократів, котрі

утверджували принципово новий зміст, і стиль діяльності: захисників суверенітету, свободи, демократії, гуманізму, прав кожної людини, суспільної верстви, нації. Тому самим провидінням був посланий на виконання місії творця нового типу Конституції – Закону, що явив би синтез досвіду минулого, голосу сучасності, пророцтва тенденцій майбутнього» [38; 87].

Висновки

Ми переконані, що все своє свідоме життя П. Орлик присвятив боротьбі за свободу і незалежність України. Навчаючись у Київській Колегії, юнак не тільки опанував вищу освіту, але і отримав змогу познайомитися з Києвом – сакральним, духовним і політичним центром нашої Батьківщини, та поближче заізнатися з Україною і українцями. Праця молодого Орлика спочатку писарем у канцелярії київського митрополита, потім військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії не тільки сприяла його становленню як фахівця-професійного урядовця, а і як непересічної особистості. Врешті-решт, те що П. Орлик став генеральним писарем в уряді І. Мазепи, приєднавшись, таким чином, до вищого військового і цивільного керівництва Гетьманщини – стало наслідком його успішного кар'єрного зростання. Цьому дуже посприяло те, що Пилипу протегував І. Мазепа, і як показали наступні карколомні політичні події, мудрий гетьман не помилився у своєму виборі – його висуванець не зрадив, не тільки залишився вірним і відданим одноступцем як у часи слави і безслав'я, але і продовжив справу Мазепи і після смерті звитяжного українського правителя. Те, що П. Орлик дав згоду балотуватися на виборну посаду (так зараз пишуть у медіа) гетьмана, свідчить про його порядність і відповідальність як перед пам'яттю його сивочолого вчителя, так і перед побратимами, які в кінці 1709 – на початку 1710 р. змушені були перебувати за межами Батьківщини, але мріяли про повернення не як переможені, а як переможці. І саме П. Орлик, своїм вмілим організаційним хистом, змусив їх у це повірити.

Згадаймо тогочасну ситуацію. Полтавська катастрофа, смерть хитромудрого Мазепи, сірі і голодні будні еміграції, безгрошів'я, розпач і сварки у середовищі українських вигнанців – все це свідчило про агонію і швидкий занепад дезорганізованого мазепинського руху. Проте знайшлася людина з державницьким мисленням, яка змогла зупинити цей незворотній процес руйнації, об'єднати навколо ідеї визволення України з московського ярма одноступців і очолити мазепинський рух супротиву – ним виявився

П. Орлик. Саме за його ініціативи, під час виборів гетьмана у квітні 1710 р., між Орликом і соратниками-козаками було укладено угоду під назвою «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького...», що пізніше у вітчизняній історіографії отримали назву «Конституція П. Орлика». Разом з тим, саме тоді Орлик здійснив свою першу дошкульну помилку – він не зміг зашкодити тому, що вся спадщина І. Мазепи перейшла до рук його племінника А. Войнаровського, а український визвольний рух залишився без фінансування. На ці гроші можна було не тільки здійснити закупівлю зброї, військового спорядження, провіанту, найняти найманців тощо, але і підкуповувати турецьких і татарських можновладців, використовуючи і маніпулюючи їхніми рішеннями з метою визволення України. До речі, розважливий Петро I продемонстрував усьому світу під час невдалого для нього Прутського походу 1711 р., як великі гроші роблять велику політику. А так могли зробити й українці, але вже на свою користь. Ми переконані, що П. Орлику треба було «попрацювати» з А. Войнаровським, а як би той і надалі продовжував претендувати на спадок свого дядька – фізично знешкодити конкурента. Між іншим, коли ми аналізуємо український державотворчий процес, то дуже дивуємося якійсь патологічній м'якотілості більшості наших державних мужів. Ось тут нам треба брати приклад із наших північно-східних сусідів-росіян, лідери яких діяли завжди жорстоко, прагматично і цілеспрямовано, тому і державність їхня розвивається безперервно, розпочинаючи десь із середини XIV ст. і по сьогоднішній день, а у нас постійне «перезавантаження». Так росіяни повели себе і по відношенню до А. Войнаровського, якщо П. Орлик поступився йому грошима, то за наказом Петра I Андрюшу як небезпечну політичну фігуру спочатку викрали у Гамбурзі, а потім і згноїли в Сибірі. Собаці собача смерть, жаль тільки, що українські гроші, які І. Мазепа так безжально визискував з України і українців, були використані не на визволення Батьківщини з імперського поневолення, а були протринькані «золотим небожем» і його коханками в Європі...

На посаді гетьмана П. Орлик проявив свої великі дипломатичні здібності, уклавши вигідні союзні договори зі Шведським королівством (1710 р.), Кримським ханством (1711, 1712 рр.), Османською Портою (1711, 1712 рр.), і в міру своїх сил і можливостей підштовхував останню до війни з Московською державою. У воєнній кампанії 1711 р. гетьман взяв активну участь у складі антимосковських союзницьких військ і за короткий термін зміг оволодіти майже усім Правобережжям. Проте через непорозуміння між українськими, польськими і татарськими зверхниками і деякі тимчасові військові невдачі ця акція зазнала повного провалу. Після капітуляції Петра I і підписання ним так званого Прутського миру влітку 1711 р., в якому цар мав зрестися всіх претензій до України, в Орлика з'явилися реальні шанси вивести як максимум всі українські етнічні землі, а як мінімум – тільки Правобережжя з юрисдикції Москви. Але дипломатична праця гетьмана була зруйнована професійністю царських дипломатів і величезними сумами московських грошей, які були дуже добре використані для підкупу турецьких високопосадців. Врешті-решт, за Орликом було визнано лише право на Правобережну Україну, і то його треба було відстояти зі зброєю в руках від Польщі, яка теж продовжувала на неї претендувати. У цей вирішальний час, так званий момент істини, в середовищі мазепинців розпочалися чвари, особливо загострилися стосунки між К. Гордієнком, кошовим отаманом запорожців, і П. Орликом. Саме тоді, коли треба було забути про амбіції і згуртувати свої лави, українці вкотре розсварилися. Коли турецькі зверхники вимагали від Орлика, щоби він перебрав владу на Правобережжі, то гетьман сидів і вимагав гарантій від Стамбулу, боячись зради як з боку запорожців, так і зі сторони кримських татар, а час невблаганно спливав і працював не на українську справу. Ми переконані, що це була чергова помилка гетьмана. Орлику треба було будь-що уладнати непорозуміння з К. Гордієнком і рухатися на Правобережжя, щоби хоч там закріпитися і почати розбудову Української держави, але не склалося.

У 1711-1713 рр. П. Орлик у міждержавних стосунках намагався дотримуватися політики багатовекторності й докладав чималих зусиль, щоби поєднати як протурецьку, так і прошведську й навіть пропольську орієнтації. Що з цього вийшло, ми знаємо. Неможливо всидіти на двох-трьох стільцях й послужити двом-трьом панам без зайвої шкоди для себе. Тільки згуртованість, взаємопорозуміння й опертя на власні сили дасть змогу українцям здобути, відстояти і розбудувати Українську державу.

З 1714 по 1742 рр. П. Орлик перебуває в еміграції, і не просто проживає в країнах Європи, а близько 30 років веде непримиренну дипломатичну війну спочатку з Московською державою, а потім і з Російською імперією за визволення України від іноземного поневолення. Він шукає підтримки провідних європейських країн (Франції, Швеції тощо) і Туреччини у відновленні незалежності Української держави, і все безрезультатно... Проте в цій боротьбі гетьману починає допомагати його син, і коли помирає батько, Григорій продовжує його справу. Майже півстоліття (1710-1759 рр.) родина Орликів стала справжнім прокляттям для царської сім'ї Романових. На них полювали імперські опричники, їх намагалися знищити фізично, підкупити амністією – все даремно. На нашу думку, поки жили і боролися Орлики, Російська імперія була змушена з ними рахуватися, і тому зберігала недоторканим статус Гетьманщини як українського автономного державного утворення. А зі смертю Г. Орлика, коли організований український визвольний рух припинив своє існування (хоча в дійсності він ледь-ледь животів, але у Європі з ним звикли рахуватися), то через деякий час, а саме в 1764 р. – Гетьманщина за наказом Катерини II була ліквідована. Можливо, це випадковий збіг обставин (проте ми в це не віримо), але дуже показовий!

Отже, підсумовуючи всі вищенаведені думки, ми прийшли до таких остаточних висновків. До здобутків П. Орлика на тернистій ниві вітчизняного етнонаціонального державотворення треба віднести: по-перше, те, що він дав згоду на обрання гетьманом України і тим самим очолив національно-визвольний рух, який після смерті І. Мазепи перебував у

жалюгідному стані; по-друге, гетьман став творцем дуже важливого державотворчого та юридичного документу, який увійшов в історичні анали під назвою «Конституція П. Орлика»; по-третє, брав активну участь у військовій кампанії 1711 р., намагаючись визволити Правобережжя; по-четверте, близько 30 років вів напружену дипломатичну боротьбу за повне визволення України з лабет російського царату, також він виховав сина, який став активним продовжувачем і спадкоємцем батьківської справи.

Щодо його прорахунків, то, на нашу думку, це: по-перше, вирішивши очолити український визвольний рух, П. Орлик задля цього мав сконсолідувати всі наявні в нього можливості й ресурси – людські, матеріальні, військові, фінансові тощо, але він дав змогу А. Войнаровському оволодіти грошима і дорогоцінностями покійного І. Мазепи, тим самим не забезпечивши достойне фінансування українського визвольного руху; по-друге, гетьман у 1712 р. втратив реальну можливість оволодіти Правобережною Україною, тим самим не здобувши собі плацдарм у майбутній війні за визволення Лівобережжя від царських військ і об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину Українську гетьмансько-козацьку державу, бо для цього йому треба було ризикувати і шукати щастя не в кабінетах дипломатичних місій, а на полях битв (на превеликий жаль, П. Орлик не був геніальним полководцем, і йому, на нашу думку, так не вистачало здорового авантюризму); по-третє, П. Орлику не вдалося вчасно улагодити конфлікт між ним і Костем Гордієнком, який представляв інтереси запорожців, тим самим не було досягнуто єдності в середовищі українського визвольного руху у вирішальній для нього момент (нагадаємо, що сила Б. Хмельницького як державного діяча була і в тому, що він зумів контролювати запорозьку вольницю і направляти її енергію в корисне для Української держави русло); по-четверте, політика багатовекторності, яку проводив П. Орлик стосовно своїх союзників, замість того, щоб посилити його позиції в міждержавних стосунках, врешті-решт перетворила гетьмана на маріонетку (шведську, турецьку тощо), в свою чергу, ми переконані, що

тільки орієнтація і опертя на українську націю дали би змогу нашим співвітчизникам вибороти свободу і незалежність для власної Батьківщини.

Разом з тим, цей лаконічний аналітичний підсумок не може знецінити ту самовіддану боротьбу, яку вів П. Орлик протягом усього свого свідомого життя за визволення України й українців від царського ярма. Ми твердо переконані, що попри всі невдачі, він був, є і буде визначним державотворцем, а ті помилки, які здійснював гетьман, нам, сучасним українцям, треба більше не повторювати. У тому і полягає справжнє завдання інтегративного українознавства, щоби вивчати та аналізувати досвід і уроки вітчизняного етнонаціонального державотворчого процесу і враховувати їх у розбудові і творенні в ХХІ ст. Української Самостійної Соборної Держави!

Список використаних джерел і літератури

1. *Фігурний Ю. С.* Конституція П. Орлика // Україна – Етнос. Науковий термінологічно-понятійний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 104–105.
2. *Кононенко П. П.* Національна ідея, нація, націоналізм. – К., 2005.
3. *Калакура Я. С.* Історичні засади українознавства. – К., 2007.
4. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – Мюнхен, 1956.
5. *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
6. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид. – К., 2005.
7. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – К., 1995.
8. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. – 3-тє вид. – К., 1993.
9. *Замлинський В.* Пилип Орлик // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 345–354.
10. *Полищук И.* Основные идеи государственно-политического устройства в конституции Пилипа Орлика // Политология: уч.пособие. – Х, 2001.
11. *Кононенко П. П.* «Свою Україну любіть...». – К., 1996.
12. *Фігурний Ю. С.* Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004.
13. *Маланюк Є.* Книга спостережень (фрагменти). – К., 1995.
14. *Різниченко В.* Пилип Орлик. (Гетьман-Емігрант). Його життє і діяльність (3 нагоди 175 роковин з часу його смерті). – К., 1918.
15. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців... / Пер. з фр. – К., 1994.
16. *Костомаров Н.* Мазепа и мазепенцы. – СПб., 1905.

17. Веллер М., Буровский А. Гражданская история безумной войны. – М., 2007.
18. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. – СПб., 1913.
19. Журавльов Д.В. Боротьба за Слобідську Україну в 1711 р. в контексті військово-політичних планів Пилипа Орлика та Карла XII // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – «Історія». – 2007. – № 762. – Вип. 39. – С. 17-28.
20. Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 307–320.
21. Маніфест Пилипа Орлика 1712 р. // Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001.– С. 379–382.
22. «Вивід прав України» (1712 р.) // Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001.– С. 382–387.
23. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. – К., 1994.
24. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.
25. Шудря М. Лицарі булави. Розповіді про українських гетьманів. – К., 2008.
26. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001.
27. Палій А., Гордієнко М. Козацька спадщина. – Дніпропетровськ, 2008.
28. Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 419–497.
29. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. – Львів, 1991.

30. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004.

31. Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Іст. оповіді. – К., 1996.

32. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х т. – Т. II. (від половини XVIII століття). – К., 1991.

33. Пришляк В. В. Субтельний Орест // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К., Запоріжжя, 2002. – С. 470–471.

34. Апанович Е. М. Орлик Филипп // Советская историческая энциклопедия. – Т. 10. – М., 1967. – С. 614–615.

35. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 1971.

36. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995.

37. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003.

38. Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис. – Обухів, 2003.

Додатки

«Договір і постанова між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким» 1710 р.»

В Ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога, славленого в Тройці.

Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького війська і всього народу малоросійського.

Дивний і неугаданий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах, як завжди від початку видимого сього світу, винищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконства смиряє, одні уярмлює, інші визволяє, одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, котрий раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднавав подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той-таки праведний суддя Бог через примножені неправди та беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі, нарешті підкорив військовою зброєю Польській державі через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівлюючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із відтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при його всесильній допомозі, при

незламному сприянні найяснішого короля, його милості, шведського, безсмертної та вічно достойної пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького війська, а при своєму добrorозумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невольничче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахилив. Напоследок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення ы віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вищезгаданий, славної пам'яті, гетьман ясновельможний Іоанн Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити в дні свого гетьманського володіння і залишити квітнучою й наповненою ту ж таки Вітчизну, милу

матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, а й у розширених і розмножених вольностях, віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті, звитяжного гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Каролем Десятим, погоджуючись одностайністю та промислами військовими на визволення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, а й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого рейментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана, на обрання якого призначити термін, як і належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра, знісись, за давніми звичаями і за військовими правами обрали собі вільними одноголосними голосами гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності під московськими самодержцями, осмілювалися

присвоювати собі, над слухність і право, самодержавну владу, якою були значно надвердили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, ото ж ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству, найбільше під сей для того діла вигідний час. коли Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися й постановили з ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно дотримував усіх тих, що тут ідуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжених, а також щоб вони були дотримані й збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

1

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козацьких каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іншовір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні за що інше, а тільки за військові права й вольності піднявся й підняв праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні задля чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній новообраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському визволити Вітчизну

нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той-таки ясновельможний гетьман після визволення ним Вітчизни від московського іга, справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

2

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому, які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені – має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату, його королівської величності, шведського, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не

тільки прав та вольностей, а й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той-таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити у королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські, титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невольників наших, які тепер у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішої королівської величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невольників, які залишаються в державі його ж величності.

3

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, отож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти в своїй резиденції, а по тому кріпко й невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні та побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати і руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, а й мирні союзи.

Запорозьке Низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі й на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на власних військових грунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі, тим бажаючи тому Запорозькому Низовому війську учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, тим створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо, Запорозьку Січ, розорило військовим наступом. Отож після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер згадане Запорозьке військо не очистить тих грунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман, при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир, про те дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і грунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман дозволяти ані фортець будувати, ані городів фондувати, ані слобід осаджувати і в будь-який спосіб ті військові угіддя пустошити, а й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську.

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького Низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож, після визволення, дай Боже, Вітчизни від Московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому Низовому війську з усіма угіддями й перевозом на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Келебердою і ріка Ворскло з млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку

фортецю із належним до неї, має ясновельможний гетьман, а після нього наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно з давніми правами і привілеями, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забирати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної єзів, заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків ні до кого іншого, тільки до Низового Запорозького війська.

6

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі, звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізволення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правами та вольностями? Однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так повелюю!» – то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в Запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережено постійно в Запорозькому війську, щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те, з кожного полку мають бути до загальної Ради генеральні

совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначаються три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послы Запорозького Низового війська для прослуховування і рішень після прислання до себе від гетьмана розпорядження прибувати, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від ясновельможного гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добropорядно, без жодного приватного слова й чужого порядку, респектів, без душепогубної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозріливо, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищоголошені терміни для генеральної старшини трапилися якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляться із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині й відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати, не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була

конечна надія в секретних та публічних радах між ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має бути кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність Вітчизні і на зичливість до рейментаря свого, на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу, згідно з клятвою, публічно ухваленою. А коли б щось було помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковника й генеральні радники матимуть силу вільними голосами, чи то приватно, чи, вкаже на те належна і невідправна потреба, публічно, на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недолади справити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть, разом із паном полковником городовим, доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати вірне послушення, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім того, коли потреба вкаже.

7

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких перекупників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи

кримінальну, чи некримінальну, здати на військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний й нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести.

8

Ті ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають доносити ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийого чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

9

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами та всілякими належними до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок установлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма, був обраний увагою гетьманською і з загального зволення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна й добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарбу завідував млинами і всілякими військовими приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до цього належать, не має належати і на свій персональний пожиток зживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Гадяцьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й встановлено на уряд гетьманський, А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових не має самовладно собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним вдовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не

роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але має бути по два підскарбія в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною полковника, військової та посполитої старшини ухвалою, які б знали про полкові й городові приходи й посполиті побори — вони мали б щороку звітувати щодо своєю завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми доходами й добрами, які належать до полкового уряду.

10

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому війську порядками, за посадою уряду свого має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, накладу, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщизн та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків — має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого б сам для доброго іншим, підручним собі, прикладу має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолубних накупнів, які не

покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки ньому втискуються без вільного обрання понад слушність і право чи на полковничі уряди, чи на інші посади – щодо того конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових і посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибраній потвержені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

11

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких будуть перебувати службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням датків – домовлено й постановлено.

12

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегші ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння від воєнної колотнечі Вітчизни і після визволення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх

маєтностей, які залишаються під державцями, й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра й маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідії, охороняють так від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тягарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

13

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

14

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожньою ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та слуги переїжджі їхні, ясновельможного гетьмана, не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям

наноситься знищення. Однак усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послугуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

15

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат, вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька станція. Тому як оренди, так і згадана станція має бути залишена і цілком знесена. Відтак хай військовий занепалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових-таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

16

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, так і виїзні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїзних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вчислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повинність у кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домашню потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, а й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим

– сприяти тому буде ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які його вельможність зволить потвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням військової печатки. А присяга та в собі має таке:

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на тому, що, будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, за давніми правами та звичаями військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічні цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних факців не ладнати зі сторонніми державами та народами, а всередині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників, згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую. Діялось у

Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького війська рукою власною.

(Опубліковано за Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 277–286; переклад із книжної української мови Валерія Шевчука).

МАНІФЕСТ ПИЛИПА ОРЛИКА 1712 Р.

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Володарі, що дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше, ніж інші люди виставлені на суд загалу, саме тому вони дивляться один на одного, немов відповідальні перед цим загалом за спонуки власних чинів та за свої ухвали, хоча насправді вони звітують перед єдиним Богом за свої діяння. З огляду на це ми маємо за необхідне дати знати Королям, Князям, Республікам та іншим Християнським державам про причини, які схилили мене прийти в Оттоманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя Московського, тепер уже переконані, що ця ухвала не буде кимось невірною тлумачена, а надто ж тими, які не відають про справедливість нашої справи або ж застережені підступством недругів наших. Найперше годилося б сказати, що ми не могли помилитися, ідучи услід і за прикладом нашого попередника, славної пам'яті гетьмана козацького Івана Мазепи, чий видатні заслуги й християнське благочестя досить знані були у світі. А втім, ми знаємо, що природним правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії.

Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не будучи ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всім

відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтвержені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного — повернути собі волю.

Після смерті в Бендерах блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепи козацьке військо милістю Божою та під опікою найяснішого короля Шведського стародавнім звичаєм обрало мене новим гетьманом. У цю загрозову мить, попри найтяжчі обставини, я дав згоду взяти на себе цю величезну справу — з поміччю Божою володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України. Разом з тим я прийняв це звання лише за тієї умови, що найясніший король Шведський дає запевнення козацькій нації обстоювати її права перед московитами; і заради цієї мети найясніший король Шведський підтвердив урочистим дипломом, що він не складе зброю і не почне жодних переговорів із Московією, не включивши до них інтересів козацької нації.

Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку, і, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна і вигідна для християнської

нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних анналах.

Його високість запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля звоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас не лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови іпсідю посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть.

Нарешті, яким би не був **успіх** нашої справи, і якою б не була доля зброї, що її, гадаю, ми по справедливості мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звістували всім безстороннім особам правоту наших намірів та справедливість мотивів, які спонукали нас до дії.

У Демотиці, 4 квітня 1712 р

Гетьман Запорозьких козаків Пилип Орлик

(Опубліковано за Кресін О. В. політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С. 379–382).

«ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ» (1712 р.)

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробрішній гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він-то утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана війська Запорозького І син його переняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України: моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький :й шведським королем Карлом X і який можна бачити о архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої

нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Однак козаки залишили тінь суверенности і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещасть України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки у неволі, і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час.

Такий слухний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, як би використати цю нагоду, щоб визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України захопають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінить щось, то цим би порушилися умови Карловицького договору .

Щодо першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р. до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії й побожності Московський Двір, визволивши козаків з-під так би мовити польської опіки, накинув їм — як показав це досвід — ярмо безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

Вкінці, коли, як то дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Його Царське Величество придбав від поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більших прав, ніж самі мали, і — більше навіть — на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жодної підстави відбирати Україні її вольності та привілеї.

Отже з цього зовсім законно н природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україна вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, нащо цар включив Україну в інструкції щодо миру, котрий мається заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатів (Голландії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допоминатися посідання цієї країни і сподіватися повернення цього посідання від справедливості європейських держав, які є в силі наказати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не

давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слухніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як у цілім Цісарстві. Італії, Лотарінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання. Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; невже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть? А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві (козаки включені в Олівський мировий договір як союзники шведського короля) спричиняться до того, що не можна буде рабувати Україні її вольності. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задоволься справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України, поки Московський Двір не задовольє справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки – як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі

ніколи стільки не прислужилися спільній справі, як само від часу, коли утворили могутню республіку. Та, що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невігоди і крайності, до яких такий намір (царя) зможе довести цей народ (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуюватимуся на мотиви справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові. Все це було виказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави воліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

(Опубліковано за Кресін О. В. політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С. 382–387).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО МОНОГРАФІЮ

Наукове дослідження «Український гетьман Пилип Орлик» було підготовлене в рамках науково-дослідної роботи: «Український етнос у світовому часопросторі», що фінансується за рахунок державного бюджету.

Її керівником є доктор філологічних наук, професор Кононенко П.П. Вона виконується в НДІУ МОН України відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології. Метою науково-дослідної роботи (НДР) є проведення фахового дослідження феномену українського етносу у світовому часопросторі. Головні завдання: здійснити комплексне аналітичне дослідження світоглядних, психологічних, етнічних та інноваційних чинників для вивчення та осмислення важливої ролі українського етносу у світовому часопросторі; розробити сучасну методику проведення даного дослідження; професійно опрацювати джерельну базу з цього питання.

Очікувані результати: створити філософсько-психологічне підґрунтя осмислення розвитку українського етносу у світовому часопросторі; виробити власну концепцію українського етногенезу та етнічної історії українського народу, створити наукову парадигму збереження етнонаціональної ідентичності українського народу в Україні і світі; забезпечити планову підготовку і тиражування часопису «Українознавство», впровадити в науково-освітній процес новітні українознавчі технології; створити етнічну концепцію розвитку українців на Гуцульщині.

Актуальність роботи: НДР «Український етнос у світовому часопросторі» є злободенною і важливою темою для вітчизняної науки, її опрацювання дасть змогу вченим-українонавцям досягнути, зрозуміти і проаналізувати роль і місце українців у сучасному глобалізаційному часопросторовому розвитку цивілізації Homo Sapiens на планеті Земля.

Новизна роботи: вперше у вітчизняному українознавстві буде здійснена спроба проведення фахового наукового аналізу найважливіших концепцій щодо перспектив розвитку українського етносу у світовому часопросторі.

Практична цінність: здійснення та виконання НДР «Український етнос у світовому часопросторі» допоможе вченим-українознавцям створити нові типи шкільних програм, методичні рекомендації, підручники й посібники з питань, присвячених минулому, сьогоденню та майбутньому українського народу, інтегрального українознавства та інших наукових досліджень і напрямів, розрахованих, насамперед, для стаціонарного та дистанційного навчання в Україні та за її межами, а також створення відповідних комп'ютерних програм для світової мережі «Інтернет», та інші наукові дослідження.

Цінність результатів для навчально-наукової роботи: важливе науково-практичне значення одержання результатів заявленої нами науково-дослідної роботи визначається тим, що отримані наукові підсумки і вироблені історико-методологічні підходи можуть бути задіяні та використані у поглибленому професійному дослідженні ролі і місця українського етносу у світовому часопросторі, також ці напрацювання можна буде використовувати у створенні науково-методичного забезпечення дослідження українського етносу у світовому часопросторі, на нашу думку, напрацювання з цієї тематики можуть бути використані у навчальних курсах у сфері українознавства, у навчально-методичній роботі навчальних закладів України всіх рівнів, у вітчизняній музейній справі та національній культурно-просвітницькій роботі.

Практична реалізація завдань роботи: в процесі виконання держбюджетної теми підготувати і тиражувати такі наукові видання як: бібліографічний довідник, що допоможе створити цілісну і комплексну джерельну та історіографічну базу даної проблематики, термінологічний довідник, що посприє, на наш погляд, розробленню сучасного понятійно-термінологічного інструментарію з цієї тематики, монографії, в якому буде висвітлено основні наукові результати за підсумками НДР.

У 2007–2008 рр. побачили світ такі наукові праці співробітників відділу української етнології із заявленої проблематики:

Монографії – Баран В. Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., НДІУ, 2008. – 138 с.; Фігурний Ю. С, Ярошинський О. Б. Світочі українознавства. – К., 2008. – 146 с.; Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик. – К., НДІУ, 2008. – 124 с.

Довідники – Український етнос у просторі й часі. Науковий бібліографічний довідник (2005–2008) / Укладачі: Чирков О. А., Фігурний Ю. С. – К., 2008. – 406 с.

Брошури – Фігурний Ю. С. Дослідження відділом української етнології НДІУ МОН України в 1992-2006 рр. етнічної історії українського народу та етнонаціонального державотворчого процесу – К., 2007, – 56 с.; Фігурний Ю. С. Державотворча діяльність Олени Теліги в українознавчому вимірі (до 65-річчя її героїчної смерті) – К., 2007. – 40 с.

Таким чином реалізація завдань дослідження зможе посприяти створенню цілісної модерної українознавчої концепції осягнення феномену українського етносу у світовому часопросторі та науково-методично забезпечити вивчення цих процесів у вітчизняних навчальних закладах.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Фігурний Юрій Степанович

Народився 11 вересня 1965 р. у м. Жмеринці на Вінниччині. Навчався в СШ № 1. Після її закінчення в 1982 р. працював токарем-розточувальником на заводі «Сектор». В 1983-1985 служив в лавах імперської Радянської Армії, захищаючи південні кордони тоталітарної держави спочатку в Грузії, а потім в Афганістані. У 1988 р. вступив до історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, який закінчив у 1993 р., отримавши спеціальність історик-археолог, викладач історії. З 1.11.1993 р. по 1.11.1996 р. навчався в аспірантурі при Інституті українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю – фольклористика (10.01.09). 5 жовтня 1999 р. о 15 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д26.001.01. Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка публічно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.12 – українознавство. Тема дисертаційного дослідження: «Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства» (Науковий керівник д.і.н., проф. Залізняк Л.Л).. З квітня 1997 по червень 2000 працював на посаді молодшого наукового співробітника відділу Історії і теорії українознавства Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З липня 2000 р. і по цей день працює у відділі етнології НДІУ МОН України, спочатку на посаді наукового співробітника, а з 2 січня 2004 р. – керує відділом української етнології НДІУ МОН України.

Автор чотирьох монографій – «Історичні витoki військової культури українського козацтва» (Перше видання – Київ, 1997. – 124 с. Друге видання – стереотипне. – Київ, 1999.); «Історичні витoki українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі» (К., 2004. – 308 с); «Світочі українознавства». (К., 2008. – 146 с., у співавторстві з Ярошинським О. Б.); «Український гетьман Пилип Орлик» (К., НДІУ, 2008. –

124 с.), двох брошур – «Дослідження відділом української етнології НДІУ МОН України в 1992-2006 рр. етнічної історії українського народу та етнонаціонального державотворчого процесу» (К., 2007, – 56 с.) та «Державотворча діяльність Олени Теліги в українознавчому вимірі (до 65-річчя її героїчної смерті)» (К., 2007. – 40 с), і понад 230 наукових статей. Він також є керівником авторського колективу наукового термінологічно-понятійного словника-довідника з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства «Україна – Етнос» (К., 2006. – 224 с.) і збірника наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства «Україна – Етнос» (К., 2006. – 240 с.) та укладачем, разом із Чирковим О.А. наукових бібліографічних довідників з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства «Україна – Етнос» (К., 2005. – 202 с), «Український етнос у просторі і часі (2005–2008)» (К., 2008. – 406 с.).

В 2004–2006 рр. Фігурний Ю. С. керував виконанням державної бюджетної теми «Дослідження етнічної історії українського народу та науково-методичне забезпечення вивчення її в середній та вищій школі». Під його керівництвом ця науково-дослідна робота була успішно виконана.

Коло наукових інтересів – прадавні елементи традиційної козацької культури, українське військово мистецтво, етнонаціональні та державотворчі процеси в Україні. Брав і бере участь у багатьох наукових експедиціях (археологічних і етнографічних).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ВІДДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ НДІУ МОН УКРАЇНИ

Відділ існує з моменту створення Інституту українознавства, проте на спочатку він входив до складу відділення фольклору, етнології та національної культури. З часом, коли Інститут українознавства міцно став на ноги, розпочалася його активна розбудова, і як наслідок з цього відділення постали три окремі самобутні відділи – етнології, національної культури й фольклористики. Першим завідувачем відділу був Сергій Петрович Сегеда (1992 – 1993 рр.), другим – Володимир Данилович Баран (1994 – 2003 рр.), зараз відділ очолює (з 2.01. 2004 р) Юрій Степанович Фігурний. Першими співробітниками відділу були: Залізник Л. Л., Чмихов М. О., Гудим-Левкович О. М. Потім відділ поповнився такими науковцями: Баран В. Д., Воропаєва Т. С., Шанайда С. І., Костенко Х. О., Хоменко О. А., Конча С. В., Терпиловський Р. В., Баран Я. В., Мартинова В. А. і Пасемко І. П.

Основний науковий напрямок роботи відділу – дослідження походження українців та їхньої етнічної історії, обґрунтування і забезпечення вивчення в середній та вищій школі походження українського народу та його етнічної історії.

Суспільна значущість результатів роботи відділу полягає в наступному: етнічна історія українського народу є міцним підґрунтям і консолідуючим чинником української держави й української нації, вагомим елементом збереження тотожності та самодостатності українського народу в глобалізаційних процесах Третього тисячоліття.

Відділ української етнології спрямовує свої головні зусилля на дослідження та наукове обґрунтування проблем етногенезу (походження) українців та їх етнічної історії, висвітлює засадничі етнонаціональні державотворчі проблеми. Вивчення етнічної історії українців, враховуючи здобутки і досягнення українознавства, допомагає вченим-українознавцям здійснити вагомий вплив на процес національного державотворення і формування в українському соціумі європейський засад громадянського суспільства. Саме тому відділ упродовж 2004 – 2006 рр. успішно виконав держбюджетну тему «Дослідження етнічної історії українського народу та науково-методичне забезпечення вивчення її в середній та вищій школі».

Співробітниками відділу української етнології є такі науковці:

Фігурний Юрій Степанович

Баран Володимир Данилович

Ятченко Володимир Феодосійович

Завгородній Юрій Юрійович

Нечепя Василь Григорович

Чирков Олег Адольфович

Лебедєва Ольга Владиславівна

Данилюк-Кульчицька Оксана Павлівна

Шостак Маргарита Василівна

Мосійчук Ярослава Григорівна

Єщенко Марина Юріївна.

Наукове видання

Фігурний Юрій Степанович

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

Монографія

Літературний редактор	Єщенко М. Ю.
Комп'ютерна верстка	Єщенко М. Ю.
Комп'ютерний набір	Лебедева О. В., Шостак М. В., Єщенко М. Ю.
Технічне забезпечення	Фігурний Ю. С., Мельниченко О. А.

Підписано до друку 21. 07. 2008 р. Формат 60x84/16

Папір офісний. Друк оперативний. Гарнітура Таймс.

Умовн. друк. арк. 5,0. Обл. вид. арк.. 4,8.

Наклад 100 прим. Зам. № 800.